

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 59 Φθινόπωρο 2010

«Λόγοι» και πολιτικές μεταρρύθμισης
του ελληνικού πανεπιστημίου (2000-2010).
Προς την «αλλαγή παραδείγματος»
στο πλαίσιο των επιδράσεων
της διαδικασίας της Μπολόνια (ΕΧΑΕ)
και της στρατηγικής της Λισαβόνας (ΕΧΕ)

Γεώργιος Πασιάς*

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης είναι η κριτική διερεύνηση των «λόγων» και των πολιτικών της μεταρρύθμισης του ελληνικού πανεπιστημίου στο πλαίσιο της διαδικασίας μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά την περίοδο 2000-2010. Στο άρθρο υποστηρίζεται ότι η ρητορική της μεταρρύθμισης έχει άμεσα επηρεαστεί από τον εκπαιδευτικό λόγο των διαδικασιών της Μπολόνια και της Λισαβόνας (διεθνοποίηση, ανταγωνιστικότητα, κινητικότητα, διασφάλιση ποιότητας, συγκρισιμότητα, συμβατότητα, πιστοποίηση, λογοδοσία) καθώς και από επικρατούντες «λόγους» στο διεθνή χώρο, όπως λιγότερο κράτος, αγοραιοποίηση, διακυβέρνηση, επιτελεσματικότητα, επιτήρηση, νέος διεθντισμός, ακαδημαϊκός καπιταλισμός, επιχειρηματικό πανεπιστήμιο. Το άρθρο χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη. Το πρώτο περιγράφει το διεθνές πλαίσιο με έμφαση στις διαδικασίες της Μπολόνια και της Λισαβόνας. Στο δεύτερο εξετάζονται αναλυτικά οι «λόγοι» και οι πολιτικές των μεταρρυθμίσεων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (2000-2010).

* Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

Από τα τέλη της δεκαετίας του '90 ο χώρος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί ένα από τα πλέον κρίσιμα διακυβεύματα σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Το Πανεπιστήμιο ως λόγος και ως πράξις, ως θεσμικό σημαίνον και ως συμβολική και κοινωνική διαμεσολάβηση, ως συντελεστής της οικονομίας και της εργασίας, ως παραγωγός έρευνας και γνώσης, ως πολιτισμικό διακύβευμα, ως χώρος διακίνησης ιδεών, ως πολιτικο-χειραφετητικό πρόταγμα αμφισβητείται σε πολλαπλά επίπεδα (πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό) με πολλαπλά σημεία αναφοράς (σκοπός, αποστολή, λειτουργία, μέσα, ιδέες) και πολλαπλούς αναδόχους (κυβερνήσεις, πανεπιστημιακούς καθηγητές, φοιτητές, επιχειρήσεις, κοινωνία).

Η σύγχρονη κριτική για το Πανεπιστήμιο επηρεάζεται από γεωγραφίες της γνώσης (Ευρώπη της γνώσης, τρίγωνο της γνώσης, θεωρία της τριπλής έλικας, ευρωπαϊκός χώρος ανώτατης εκπαίδευσης, ευρωπαϊκός χώρος έρευνας, 5η ελευθερία της γνώσης στην ΕΕ, διεθνείς ακαδημαϊκές ροές) και ελέγχεται από γεωμετρίες της εξουσίας (Ευρωπαϊκό Πανοπτικό, νέες μορφές διακυβέρνησης, νέος διευθυντισμός, κράτος-αξιολογητής, επιχειρησιακή λογική, διεθνείς αρχές αξιολόγησης, τεχνολογίες επιτήρησης, ελέγχου και λογοδοσίας, μετρήσιμη Ευρώπη της γνώσης) που στηρίζονται σε νέα καθεστώτα αλήθειας (παγκοσμιοποίηση, οικονομίες της γνώσης, κοινωνίες της διακινδύνευσης) και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τις σχέσεις του με τους «ιδεότυπους» του κράτους και της αγοράς. Ζητήματα όπως οι εκπαιδευτικές ροές (ευρωπαϊκή και παγκόσμια ακαδημαϊκή κινητικότητα), η διεθνής ανταγωνιστικότητα, η διασφάλιση της ποιότητας, η ενίσχυση του τομέα της έρευνας, η μαζικοποίηση των σπουδών, η υποστήριξη της απασχόλησης, οι σχέσεις με την αγορά και το κράτος, η διακυβέρνηση και ο διευθυντισμός, ο έλεγχος και η λογοδοσία, αποτελούν ορισμένα από τα κεντρικά θέματα ερευνών και μελετών αλλά της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής ατζέντας τα τελευταία χρόνια.

Στη στροφή της δεκαετίας του 2000 αναπτύχθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο δύο πρωτοβουλίες, η διαδικασία της Μπολόνια και η στρατηγική της Λισαβόνας, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό και τη σύγκλιση των εκπαιδευτικών συστημάτων και τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE) και του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας (EXE). Οι πρωτοβουλίες αναπτύχθηκαν σε παράλληλους χρόνους, από διαφορετικούς φορείς (εθνικά κράτη-Ευρωπαϊκή Επιτροπή), σε διαφορετικά επίπεδα (διοργανικό-εθνικό-ευρωπαϊκό), με διαφορετικούς σκοπούς και στό-

χους, συγκρότησαν διαφορετικούς λόγους, ανέπτυξαν διαφορετικές πολιτικές. Άντλησαν, όμως, από κοινά «καθεστώτα αλήθειας», στηρίχθηκαν σε παρόμοιες μεθόδους και διαδικασίες, ακολούθησαν παράλληλες πορείες, επιδίωξαν τη σύγκλιση, συναντήθηκαν. Σήμερα χρησιμοποιούν κοινές διαδικασίες, αναπτύσσουν σχέσεις συμπληρωματικότητας και υποστήριξης. Τα ερωτήματα όμως που τις συνοδεύουν, παραμένουν κρίσιμα καθώς αφορούν το μέλλον, την προοπτική, και το όραμα του ευρωπαϊκού πανεπιστημίου ως κυρίαρχου επιστημονικού, κοινωνικού και πολιτισμικού διακυβεύματος.

Την ίδια περίοδο το ελληνικό πανεπιστήμιο βρίσκεται σε διαδικασία μετάβασης και μετασχηματισμού. Ο λόγος και οι κυβερνητικές πολιτικές που πραγματοποιήθηκαν και σχεδιάζονται στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διακρίνονται σε δύο επίπεδα ανάγνωσης: α) ένα «εσωτερικό» που αφορά διαδικασίες μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού με σκοπό την επίλυση χρόνιων προβλημάτων του ελληνικού πανεπιστημίου και β) ένα «εξωτερικό» με σκοπό τη σύγκλιση και την προσαρμογή της ανώτατης εκπαίδευσης στις απαιτήσεις και τις δεσμεύσεις που προέρχονται από το ευρωπαϊκό και το διεθνές περιβάλλον. Βασική θέση της μελέτης είναι ότι τόσο οι «λόγοι» όσο και οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν και σχεδιάζονται δεν διακρίνονται από μια εσωτερική, εγχώρια αυτονομία, αλλά επηρεάστηκαν καθοριστικά από τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο και από διεθνείς πρακτικές με έμφαση στο πλαίσιο αναφοράς των διαδικασιών της Μπολόνια και της Λισαβόνας.

Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνήσει τις επιδράσεις της «διαδικασίας της Μπολόνια» και της «στρατηγικής της Λισαβόνας» στους «λόγους» και τις «πολιτικές» της μεταρρύθμισης του ελληνικού πανεπιστημίου κατά την τελευταία δεκαετία (2000-2010). Το άρθρο χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στο πλαίσιο σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με τις διεθνείς επιδράσεις στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και περιγράφεται το ερμηνευτικό πλαίσιο της Μπολόνια και της Λισαβόνας. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι «λόγοι» και οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ και επιχειρείται η κριτική ανάγνωση του λόγου και των πολιτικών της μεταρρύθμισης του Πανεπιστημίου υπό το φως των επιδράσεων της Μπολόνια και της Λισαβόνας. Η μελέτη στηρίζεται στην ανάλυση κειμένων εκπαιδευτικής πολιτικής (policy text analysis) με τη χρήση πρωτογενών (εκπαιδευτική νομοθεσία, κείμενα ΕΕ και διεθνών φορέων) και δευτερογενών πηγών (μελέτες και άρθρα).

1. «Λόγοι» και Πολιτικές του ΕΧΑΕ και του ΕΧΕ

Το διεθνές πλαίσιο: Νέοι φανταστικοί ιδεότυποι, καθεστώτα αλήθειας και σχηματισμοί λόγου για τη μεταρρύθμιση του πανεπιστημίου

Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι οι σύγχρονες παγκόσμιες προκλήσεις και μετασχηματισμοί στο οικονομικό, γεωπολιτικό, κοινωνικό και τεχνολογικό επίπεδο (Castells 1998, Held & McGrew 2000, Arhibugi & Lundvall 2001), συνδέονται με την ανάδυση νέων φανταστικών, συμβολικών όσο και πραγματικών «ιδεότυπων» και τη συγκρότηση νέων «καθεστώτων αλήθειας» (regimes of truth) (παγκοσμιοποίηση, οικονομίες και κοινωνίες της γνώσης, κοινωνίες της διακινδύνευσης, αγοραιοποίηση, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση) (Robertson 1992, Adam, Beck & van Loon 2000, Bullen, Fahey & Kenway 2006) που προκαλούν, προβάλλουν και προωθούν νέες κριτικές αναγνώσεις για το μεταβαλλόμενο ρόλο του πανεπιστημίου στο εθνικό και διεθνές επίπεδο (Barnett 2000, Porter & Vidovich 2000, Delanty 2001, Vaira 2004) και την ανάγκη του μετασχηματισμού του σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης (διεθνές, εθνικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό).

Κοινό τόπο της σύγχρονης κριτικής, με βάση το πλαίσιο των ριζικών αλλαγών που συνθέτουν τον «ιδεότυπο» της «κοινωνίας της γνώσης», αποτελεί η θεώρηση ότι το πανεπιστήμιο σταδιακά «αποδομείται», «καταστρέφεται» καθώς δεν αποτελεί πλέον την κύρια πηγή έρευνας και παραγωγής της γνώσης στην κοινωνία (Readings 1996, Barnett & Griffin, 1997). Οι σύγχρονες μετα-βιομηχανικές «κοινωνίες της γνώσης» υπό τις επιδράσεις των ΤΠΕ συνδέονται με ριζικές αλλαγές των «πολιτικών της γνώσης», όπως ταχύτατες παραγωγικές και οργανωτικές μεταλλαγές, γρήγορη απαξίωση της κεκτημένης γνώσης, μεγάλες ανακατατάξεις στην αγορά εργασίας, εκτεταμένη διάχυση των πολιτιστικών αξιών, δημιουργία νέων περιοχών έρευνας και καινοτομικών εφαρμογών (Stehr 1994, Castells 1998). Οι αλλαγές στο χώρο της γνώσης ως συντελεστή παραγωγής, κεφαλαίου, εμπορεύματος, εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης, συνδέονται με νέες θεωρήσεις για την παραγωγή της γνώσης, όπως τη μετάβαση από τον «τρόπο παραγωγής 1» (Mode 1) στον «τρόπο παραγωγής 2» της γνώσης (Mode 2) (Gibbons et al. 1994) ή τη «θεωρία του «τριπλού έλικα» («triple helix» theory) για τη συνεργασία πανεπιστημίου-κυβέρνησης-βιομηχανίας (Etzkowitz 2002). Παράλληλα, έχουν

αναπτυχθεί θεωρήσεις που εστιάζουν στις θεσμικές πτυχές της παραγωγής της γνώσης (αιτιολόγηση και νομιμοποίηση της χρήσης και των εφαρμογών της) ή στον «υβριδικό» χαρακτήρα της νέας γνώσης, οι οποίες υποστηρίζουν ότι η πανεπιστημιακή «έρευνα/γνώση» προκαλείται από τη μετα-ακαδημαϊκή επιστήμη (post-academic science) και αντικαθίσταται από τις «γνώσεις» οι οποίες παράγονται και διανέμονται εντός και διαμέσου θεσμών, φορέων και μηχανισμών ολόκληρης την κοινωνίας (Nowotny et al. 2001, Hellström & Raman 2001).

Οι αλλαγές στο χώρο της γνώσης θεωρούνται ότι αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους επίδρασης και μετασχηματισμού της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο διεθνές επίπεδο καθώς συνδέονται με την με την ανάπτυξη ενός ευρύτερου πλαισίου *παγκόσμιων προτύπων* (world models) το οποίο προωθείται από διεθνείς οργανισμούς (OECD 2000, World Bank 2003). Το πλαίσιο βασίζεται στη χρήση ευρύτερων ερμηνευτικών εννοιών όπως *διεθνοποίηση, παγκοσμιοποίηση, ευρωπαϊκή*, οι οποίες συνδέονται με την υπόθεση ότι σύνορα και εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα χάνουν το διακριτό χαρακτήρα τους και δίνουν έμφαση σε ζητήματα όπως η αύξηση των διασυνοριακών δραστηριοτήτων και ο έλεγχος των εκπαιδευτικών ροών (φυσική κινητικότητα, ακαδημαϊκή συνεργασία, μεταφορά γνώσης, διεθνείς συγκρίσεις) (Marginson & Rhoades 2002, Teichler 2004, Hazelkorn 2009). Παράλληλα, στηρίζεται σε επιλεκτικούς *σχηματισμούς λόγου* όπως απελευθέρωση αγορών, λιγότερο κράτος, νέα διακυβέρνηση, οικονομική αποτελεσματικότητα, επιχειρησιακή λογική, νέα δημόσια διαχείριση, που προέρχονται από το χώρο της οικονομίας και της αγοράς και επηρεάζονται από την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος στο διεθνές οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (Deem 2001, Robertson 2005, Marginson 2004).

Στο εθνικό επίπεδο οι θεωρήσεις αφορούν στο περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων με έμφαση στις αλλαγές που προκαλούνται στο πρότυπο, το χαρακτήρα και το ρόλο του Πανεπιστημίου (θεσμική αυτονομία, αλλαγές στο χώρο της γνώσης, ακαδημαϊκός χαρακτήρας, κοινωνικός μετασχηματισμός, πολιτισμική αναπαραγωγή, κριτική των σχέσεων εξουσίας-γνώσης) (Delanty 2003, Kwiek, 2005). Επιπρόσθετα, η μεταρρύθμιση του πανεπιστημίου συνδέεται με ζητήματα όπως η διεύρυνση της πρόσβασης, η μαζικότητα και η καθολικότητα του χώρου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι επιδράσεις από τις δημογραφικές αλλαγές που συνδέονται άμεσα με την κινητικότητα και την ελκυστικότητα του πανεπιστημίου και τον ανταγωνισμό για το εισόδημα από τους ξένους σπουδαστές (Altbach & Teichler 2001, Teichler 2004).

Στο οικονομικό επίπεδο, μελετάται η διαμόρφωση ενός νέου ρόλου για το πανεπιστήμιο με σκοπό την ένταξη και προσαρμογή του πανεπιστήμιου στις απαιτήσεις των «οικονομιών της γνώσης» (knowledge driven/based economies) και της απελευθέρωσης των αγορών που επιβάλλονται από διεθνείς οργανισμούς (WTO, OECD, WB, IMF) στο πλαίσιο της επικράτησης των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων στο χώρο της πολιτικής και της οικονομίας (Stone 2000, Bonal 2003). Ειδικότερα μελετώνται οι επιδράσεις της GATS (η εκπαίδευση υπηρεσία και εμπόρευμα) (Robertson et al. 2002, Knight 2003), η προώθηση επιχειρηματικών αντιλήψεων (Clark 1998) και διαδικασιών αγοραιοποίησης του πανεπιστημίου (Slaughter & Leslie 1997, Aronowitz 2000, Giroux 2003), οι διαδικασίες εμπορευματοποίησης της γνώσης (Parker & Jary 1995, Ritzer 1996), η ανάπτυξη σχέσεων καταναλωτή-πελάτη με τους φοιτητές (Tjeldvoll, & Holtet 1998), η σύνδεση της κατανομής των πόρων με την αξιολόγηση και την αποδοτικότητα (Rinne & Koivula 2005).

Στο πολιτικό επίπεδο η συζήτηση εστιάζεται στις συγκλίνουσες πολιτικές εκπαιδευτικής διακυβέρνησης που επηρεάζονται από τις νέες σχέσεις ανάμεσα στο πανεπιστήμιο και το κράτος στις οποίες πρωτεύοντα ρόλο και λόγο έχει η νέα τάξη των τεχνοκρατών-γραφειοκρατών-διαχειριστών (techno-preneurs) στο χώρο της εκπαίδευσης σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο (Kenway et al. 2004, Vivert 2007, Normand 2010). Οι πολιτικές της *ρύθμισης* και της *διαχείρισης* συνδέονται άμεσα με τις έννοιες της οικονομικής «αποτελεσματικότητας», της *επιτελεσματικότητας* (performativity) (Magalhaes & Stoer 2003, Besley & Peters 2005) και την εμφάνιση των νέων θεωρήσεων, όπως νέες μορφές διακυβέρνησης στο πλαίσιο της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού (Amaral & Veiga 2006, Alexiadou 2007), η «νέα δημόσια διαχείριση» και ο «νέος διευθυντισμός» (Deem 2004, Deem & Brehony 2005), το «κράτος-αξιολογητής» (Bleiklie 1998), οι νέες μορφές κοινωνικής λογοδοσίας και αποτίμησης στο πλαίσιο μιας «κοινωνίας ελέγχου» (Shore, 2008). Το παραπάνω πλαίσιο συνδέεται άμεσα με την εισαγωγή/επικράτηση τεχνολογιών επιτήρησης, τεχνικών διακυβέρνησης, διαδικασιών αμοιβαίας μάθησης και χρήσης εργαλείων αξιολόγησης (standards, benchmarks, best practices) (Room 2005, Πασιάς, 2005) και την προώθηση πολιτικών μεταρρύθμισης με έμφαση στη διοικητική αποκέντρωση, την αύξηση του κεντρικού ελέγχου μέσω δημοσιονομικών περιορισμών και λογιστικών διαδικασιών, την απορρύθμιση του δημόσιου χαρακτήρα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, την ενθάρρυνση του διοργανικού ανταγωνισμού μέσω αποδοτικών διοικητικών δομών και τη δημιουργία διεθνών φορέων, κανόνων και μηχανισμών αξιολόγησης και επιτήρησης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2006, King 2007).

Η διαδικασία της Μπολόνια και ο ΕΧΑΕ: Η ιστορικότητα, η αρχιτεκτονική και οι πυλώνες του εγχειρήματος

Η διαδικασία της Μπολόνια (1999) συνιστά ένα εγχείρημα ευρωπαϊκής διακυβερνητικής συνεργασίας στο οποίο συμμετέχουν 46 ευρωπαϊκές χώρες, με σκοπό τη μεταρρύθμιση των πανεπιστημίων σε θεσμικό και δομικό επίπεδο και τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ) μέχρι το 2010. Στηρίζεται στην εθελοντική συμμετοχή στο πλαίσιο της εφαρμογής της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού και ενός χαλαρού, μη δεσμευτικού, νομικού πλαισίου. Η διαδικασία εξελίχθηκε με συνεδρίες διετών κύκλων (Μπολόνια 1999, Πράγα 2001, Βερολίνο 2003, Μπέργκεν 2005, Λονδίνο 2007, Λουβαίν 2009) στις οποίες συμμετείχαν οι Υπουργοί Παιδείας, εκπρόσωποι των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΕΥΑ), των σπουδαστών (ESIB) και ευρωπαϊκών φορέων και οργανισμών (Council of Europe, UNESCO/CEPES, ETUCE, ENQA, UIECE).

Η μελέτη του ΕΧΑΕ έχει συνδεθεί με ποικίλες ερμηνευτικές θεωρήσεις που διερευνούν σχέσεις στο διεθνές ή εθνικό επίπεδο (Kwiek 2001, Bache 2006, Maasen & Olsen 2007, Palomba 2007, Hartman 2008) ή εστιάζουν σε εσωτερικά χαρακτηριστικά στοιχεία και διαστάσεις της διαδικασίας όπως η ποιότητα, η κινητικότητα, η αναγνώριση των προσόντων η πιστοποίηση διδακτικών μονάδων, οι μεταπτυχιακές σπουδές (Kohler 2003, Rauhvargers 2004, Saarinen 2005, Papatsiba 2006, Kehm & Teichler 2006).

Το εγχείρημα της Μπολόνια αναπτύχθηκε σταδιακά σε τρία διαφορετικά επίπεδα (διοργανικό, διακυβερνητικό, υπερεθνικό) με αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των αντιλήψεων και θέσεων που εκφράστηκαν σχετικά με το ρόλο του πανεπιστημίου, το περιεχόμενο και την κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων.

A. Το διοργανικό επίπεδο των πρυτανικών αρχών των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων: Η διαδικασία ξεκίνησε με την υπογραφή της *Magna Carta Universitatum* στην Μπολόνια το 1988 από τους πρυτάνεις των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Η διαδικασία συνεχίστηκε και ενισχύθηκε με τις Συνθήκες της Σαλαμάνκας (2001) και του Γκραζ (2003). Στο διοργανικό επίπεδο έχουν αναπτυχθεί απόψεις που εκφράζουν την πιο κριτική στάση υπεράσπισης του ακαδημαϊκού χαρακτήρα, των θεμελιωδών αρχών και των παραδόσεων του πανεπιστημίου: «*Το πανεπιστήμιο είναι αυτόνομο ίδρυμα στην καρδιά των κοινωνιών διαφορετικά οργανωμένο λόγω της γε-*

ωγραφίας και της ιστορικής κληρονομιάς που αυτό παράγει, εξετάζει, αξιολογεί και συμβάλλει στην ανάπτυξη του πολιτισμού μέσω της έρευνας και της διδασκαλίας. Για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας, η έρευνα και η διδασκαλία πρέπει να είναι ηθικά και διανοητικώς ανεξάρτητες όλων των πολιτικών αρχών και της οικονομικής δύναμης» (Rectors of European Universities, 1988).

Β. Στο διακυβερνητικό επίπεδο (εθνικά κράτη) επικρατούν αντιλήψεις που συνδέονται με διαδικασίες μεταρρύθμισης των συστημάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αναφέρονται κυρίως στα διαρθρωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά (συμβατότητα κύκλων σπουδών, αναγνώριση τίτλων σπουδών, πιστοποίηση διδακτικών μονάδων, κα.), στην κριτική (απορρύθμιση/ αποδόμηση) του δημόσιου χαρακτήρα του πανεπιστημίου και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην οικονομική διάσταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στη σχέση με την αγορά εργασίας, τις εκπαιδευτικές εκροές, τα ζητήματα της χρηματοδότησης (μείωση των κρατικών δαπανών) και της διαχείρισης (management) των πανεπιστημίων. Σύμφωνα με το κείμενο της Διακήρυξης της Σορβόνης, η οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης συνδέεται «με την προσαρμογή των πανεπιστημίων στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και στις απαιτήσεις της κοινωνίας της γνώσης, στη διασφάλιση καλύτερης συμβατότητας, πληρέστερης συγκρισιμότητας και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης, την προώθηση της κινητικότητας και της απασχολησιμότητας των Ευρωπαίων πολιτών, την αποτελεσματική σύνδεση της ανώτατης εκπαίδευσης με τις ανάγκες της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας στην Ευρώπη, τη σταδιακή σύγκλιση των γενικών δομικών χαρακτηριστικών των εθνικών συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης (κοινό πλαίσιο διάρθρωσης και λειτουργίας, συγκρισιμότητα και αναγνωρισιμότητα των ιδιαίτερων στοιχείων τους)» (Sorbonne Declaration, 1998: 1-2).

Γ. Το υπερεθνικό επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής τονίζεται η διεθνής προοπτική, η ανταγωνιστικότητα και η ελκυστικότητα της ευρωπαϊκής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και η αναγκαιότητα για την *κινητοποίηση των ευρωπαϊκών εγκεφάλων* στο πλαίσιο της διεθνοποίησης και της παγκοσμιοποίησης (οικονομίες της γνώσης). Επίσης η Επιτροπή δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας και στη διασφάλιση της ποιότητας των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2003).

Η διαδικασία της Μπολόνια μπορεί να χωριστεί σε δύο βασικές περιόδους. Η πρώτη αφορά στην «παραγωγή πολιτικής» (Μπολόνια 1999 - Βερολίνο 2003) και η δεύτερη αφορά στην εφαρμογή / υλοποίηση των δεσμεύσεων (Βερολίνο 2003 - σήμερα). Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου οικοδομήθηκε η αρχιτεκτονική του ΕΧΑΕ συγκροτήθηκαν οι τρεις βασικοί πυλώνες του εγχειρήματος: α) η διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πλαισίου προσόντων για τον ΕΧΑΕ, β) η άμεση σύνδεση του ΕΧΑΕ με το χώρο της έρευνας (ΕΧΕ) στον 3ο κύκλο σπουδών (διδακτορικό) και γ) η διασφάλιση της ποιότητας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η εξέλιξη του εγχειρήματος διακρίνεται σε επιμέρους στάδια ανάλογα με τη σημασιολογία των στόχων που τέθηκαν σε κάθε περίοδο, όπως: α) της εσωτερικής διάστασης που αφορά στον καθορισμό των βασικών στόχων και την αρχιτεκτονική του ΕΧΑΕ (Σορβόνη 1998-Μπολόνια 1999, β) της εξωτερικής διάστασης που συνδέεται με διεθνοποίηση των στόχων (Πράγα 2001), γ) τη σύνδεση με τη στρατηγική της Λισαβόνας και τον ενισχυμένο ρόλο της Επιτροπής (Βερολίνο 2003) και δ) της υλοποίησης των δεσμεύσεων στο εθνικό επίπεδο με έμφαση στον τεχνοκρατικό χαρακτήρα της διαδικασίας (αξιολόγηση ποιότητας) (Bergen 2005 – Λονδίνο 2007 – Louvain 2009).

Η διακήρυξη της Σορβόνης (1998) κινήθηκε σημειολογικά στους ακόλουθους άξονες: α) την Ευρώπη της γνώσης ως πεδίο αναφοράς, β) τη δημιουργία του ΕΧΑΕ ως επιδιωκόμενου στόχου, γ) τα πανεπιστήμια ως μοχλών κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής ανάπτυξης, δ) τη διατύπωση διακριτών στόχων σχετικά με το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων στα πανεπιστήμια με βάση έννοιες-κλειδιά όπως: «*αναγνωσιμότητα*», «*συμβατότητα*», «*συγκρισιμότητα*», «*ανταγωνιστικότητα*», «*ελκυστικότητα*», «*απασχολησιμότητα*». Ένα χρόνο μετά, στη Μπολόνια (1999) η έμφαση δόθηκε στην εσωτερική διάσταση του εγχειρήματος και καθορίστηκαν έξι βασικοί στόχοι: *αναγνώσιμοι και συγκρίσιμοι τίτλοι σπουδών, σύστημα 2 κύκλων, αναγνώριση διδακτικών μονάδων (ECTS), κινητικότητα, διασφάλιση ποιότητας, ευρωπαϊκή διάσταση-συνεργασία* (Bologna Declaration, 1999). Αξίζει να σημειωθεί ότι με εξαίρεση το σύστημα των δύο κύκλων οι υπόλοιποι στόχοι της Σορβόνης και της Μπολόνια υπήρξαν στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από το 1987 στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus. Επιπρόσθετα, το ενδιαφέρον της Επιτροπής για τη μεταρρύθμιση των πανεπιστημίων είχε διατυπωθεί με σαφή τρόπο στο «Memorandum on Higher Education in the European Community» (European Commission 1991). Αν και η διαδικασία της Μπολόνια αντιπροσωπεύει μια νέα, ευδιάκριτη τομή στην ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, οι ρίζες της μπορούν να αναζητηθούν στα μέσα

της δεκαετίας του '80 (Antunes, F, 2006) και στις αρχές του '90 (Tomusc 2003:157).

Στη σύνοδο της Πράγας (2001), η έμφαση δόθηκε στην *κοινωνική διάσταση* (η ευρωπαϊκή τριτοβάθμια εκπαίδευση θεωρήθηκε ως «*δημόσιο αγαθό*» και ως «*δημόσια ευθύνη*») και στην εξωτερική διάσταση του εγχειρήματος. Παράλληλα, προστέθηκαν τρεις νέοι στόχοι (*διαβίου εκπαίδευση, ανοιχτότητα, ανταγωνιστικότητα*) και επιχειρήθηκε η ευρύτερη δυνατή νομιμοποίηση του εγχειρήματος με τη συμμετοχή όλων των δυνατών φορέων (των Πρυτανικών αρχών, των καθηγητών και των φοιτητών/EUA, EURASHE, ESIB) και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ως ισότιμων εταιρών στη διαμόρφωση του EXAE (Prague Communiqué, 2001).

Στο Βερολίνο (2003) καθορίστηκε ο δεύτερος πυλώνας του εγχειρήματος («*το "πανεπιστήμιο" και η "έρευνα" αποτελούν τους δύο πυλώνες για την κοινωνία της γνώσης*»), επισημάνθηκε η ανάγκη να ενισχυθούν οι συνέργειες μεταξύ του EXAE και του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας (Berlin Communiqué, 2003). Ως πιο σημαντική θεωρείται η απόφαση για τον καθορισμό των «ενδιάμεσων προτεραιοτήτων» (interim schedules), με την οποία ανοίγει ουσιαστικά ο κύκλος της εφαρμογής των πολιτικών στο εθνικό επίπεδο, ως βασικών βραχυπρόθεσμων στόχων άμεσης υλοποίησης με ορίζοντα διετίας και καταληκτική ημερομηνία το έτος 2010. Οι πρώτοι δεσμευτικοί στόχοι για τη διετία 2003-2005 αφορούσαν: α) το σύστημα των δύο κύκλων, β) ένα σύστημα διασφάλισης της ποιότητας και γ) την αναγνώριση των διπλωμάτων και των περιόδων σπουδών (προσόντων). Παράλληλα, αποφασίστηκε η δημιουργία του Bologna Follow Up Group (BFUG) με σκοπό το συντονισμό και την παρακολούθηση της εφαρμογής της διαδικασίας. Τέλος, οι υπουργοί Παιδείας ζήτησαν από το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για τη Διασφάλιση της Ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (ENQA), μέσω των μελών του και σε συνεργασία με τις EUA, EURASHE και ESIB, «*να αναπτύξουν μια κοινή δέσμη προτύπων, διαδικασιών και κατευθυντηρίων γραμμών σχετικά με τη διασφάλιση της ποιότητας, να διερευνήσουν τρόπους εξασφάλισης ικανοποιητικής αξιολόγησης από ομότιμους ειδικούς για τους οργανισμούς διασφάλισης της ποιότητας και/ή πιστοποίησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο*» (Berlin Communiqué, p. 3).

Στη Σύνοδο του Bergen (2005) η *διασφάλιση της ποιότητας* προσδιορίστηκε ως ο τρίτος βασικός πυλώνας του εγχειρήματος και καθορίστηκαν, μεταξύ άλλων, ως άξονες προτεραιότητας: α) η καθιέρωση ευρωπαϊκών προτύπων και οδηγιών για τη διασφάλιση της ποιότητας σε ευρωπαϊκό επίπεδο (με τη δημιουργία ευρωπαϊκού φορέα διασφάλισης της

ποιότητας) και β) η εφαρμογή των εθνικών πλαισίων για τα προσόντα (που θα περιλαμβάνει εσωτερική και εξωτερική αξιολόγηση των προγραμμάτων σπουδών και των ιδρυμάτων, σύστημα της πιστοποίησης, διεθνή συνεργασία και δικτύωση) (Bergen communique 2005).

Οι δύο επόμενες σύνοδοι (Λονδίνο 2007 και Louvain 2009) ασχολήθηκαν κυρίως με την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων από την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων σε εθνικό επίπεδο. Τόσο στις σχετικές εκθέσεις καταγραφής των αποτελεσμάτων (Stocktaking Reports 2007, 2009) όσο και σε αυτές της παρακολούθησης και αξιολόγησης της προόδου (Trends 2007, 2009) φαίνεται ότι τα θετικά αποτελέσματα αφορούσαν κυρίως στην προώθηση θεσμικών μεταρρυθμίσεων σε πεδία όπως το σύστημα των τριών κύκλων, η αναγνώριση των πτυχίων και η ανάπτυξη συστημάτων διασφάλισης της ποιότητας. Αντίθετα μικρή πρόοδος παρατηρήθηκε σε θέματα χρηματοδότησης, αλλαγών των προγραμμάτων σπουδών και προώθησης της κοινωνικής διάστασης (BFUG 2005, 2007). Σύμφωνα με μελέτες η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της Μπολόνια έχει διπλό χαρακτήρα, καθώς αφορά όχι μόνο στους καθορισμένους κι επιδιωκόμενους στόχους αλλά και σε αποτελέσματα που συνδέονται με απόρρητους ή μη διατυπωμένους στόχους όπως η διαμόρφωση ενός νέου ευρωπαϊκού χώρου πολιτικής διακυβέρνησης, η προώθηση θεσμικών ή συστημικών αλλαγών, η αυξανόμενη διεθνική πολιτική όσμωση, η ενίσχυση της οριζόντιας επικοινωνίας μεταξύ των ιδρυμάτων, η ενίσχυση της θέσης της κεντρικής ηγεσίας, η αύξηση της επιρροής των διεθνών φορέων και μηχανισμών (Palfreyman 2008, Fejes 2008, Reichart, 2010). Η απόφαση στη σύνοδο της Leuven το 2009 για την ίδρυση του Bologna Policy Forum ως μόνιμου φορέα παραγωγής πολιτικής «αποτελεί σαφή ένδειξη αλλαγής πολιτικής καθώς φαίνεται ότι η «Μπολόνια απεκδύεται τη στενή ευρωπαϊκή της διάσταση και στρέφεται προς τον κόσμο» (“Bologna is going global”) (Robertson & Keeling 2008, Hartman 2008, 2010). Αυτή η νέα εστίαση απεικονίζεται στον τίτλο της δεύτερης συνεδρίασης του πολιτικού φόρουμ της Μπολόνια «Οικοδομώντας την παγκόσμια κοινωνία της γνώσης: Συστημική και θεσμική αλλαγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση» που πραγματοποιήθηκε στις 12 Μαρτίου του 2010 στη Βιέννη με την ευκαιρία της 10ης επετείου της διαδικασίας της Μπολόνιας και στην οποία προσκλήθηκαν να συμμετέχουν 30 χώρες εκτός της Ευρώπης. Η νέα ανάγνωση της Μπολόνια αφορά πλέον στη μελλοντική θέση και στις σχέσεις του ΕΧΑΕ στον κόσμο στο πλαίσιο ροών, επιδράσεων και μετασχηματισμών του χώρου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που αναπτύσσονται σε παγκόσμιο επίπεδο (Marginson 2004, Robertson & Keeling 2010).

Ο Ευρωπαϊκός Χώρος Έρευνας και η στρατηγική της Λισαβόνας

Οι κεντρικές ερμηνευτικές έννοιες στο λόγο της Επιτροπής σχετικά με τον ΕΧΑΕ είναι το «τρίγωνο της γνώσης» (εκπαίδευση-έρευνα-καινοτομία) και η «Ευρώπη της γνώσης». Η στρατηγική της Λισαβόνας αντλεί από όρους όπως «παγκοσμιοποίηση», «οικονομίες και κοινωνίες της γνώσης», «απελευθέρωση αγορών», «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» και συνδέεται με την εξωτερική (διεθνής ανταγωνισμός) και την οικονομική (αγοραιοποίηση) διάσταση του εγχειρήματος (Πασιάς 2006β). Οι όροι *ανταγωνιστικότητα, ανοιχτότητα, ελκυστικότητα, ποιότητα, αριστεία, διεθνοποίηση* προσδιορίζουν το ερμηνευτικό πλαίσιο και τις κατευθύνσεις των πολιτικών. Τα κείμενα της Επιτροπής αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στις σχέσεις της εκπαίδευσης και της έρευνας με την αγορά εργασίας, λιγότερη έμφαση στον προπτυχιακό κύκλο (μαζικοποίηση) και μεγαλύτερη στο μεταπτυχιακό (αριστεία). Η χρηματοδότηση μπορεί να είναι δημόσια και ιδιωτική, αλλά η διαχείριση πρέπει να πραγματοποιείται σύμφωνα με τους όρους της αγοράς και στο πλαίσιο που καθορίζεται από τις έννοιες: «λιγότερο κράτος», «νέα διακυβέρνηση», «νέα δημόσια διαχείριση».

Ο φιλόδοξος πολιτικός στόχος της Λισαβόνας να γίνει η Ευρωπαϊκή Ένωση «η ανταγωνιστικότερη και δυναμική βασισμένη στη γνώση οικονομία στον κόσμο», (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2000, παρ.5), συνοδεύτηκε από την αναγκαιότητα της «δημιουργίας ενός Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας και Καινοτομίας» «λόγω του πρωταγωνιστικού ρόλου που διαδραματίζει η έρευνα και η ανάπτυξη στην προαγωγή της οικονομικής αύξησης, της απασχόλησης και της κοινωνικής συνοχής» (ό.π., παρ.12). Η υλοποίηση του παραπάνω στόχου πραγματοποιήθηκε με μια σειρά από κείμενα και δράσεις της Επιτροπής. Το 2000 η Επιτροπή δημοσίευσε δύο κείμενα: για έναν «Ευρωπαϊκό Χώρο της Έρευνας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000α) και για τις «κατευθυντήριες γραμμές της Έρευνας (2000-2006)» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000β). Είναι αξιοσημείωτο ότι ως κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής για «ένα δυναμικό ευρωπαϊκό τοπίο, ανοικτό και ελκυστικό στους ερευνητές και την επένδυση» αναφέρονται, μεταξύ άλλων, «η αναβάθμιση κέντρων και υποδομών, η δημιουργία κέντρων αριστείας, η ενίσχυση της επιστημονικής και τεχνολογικής συνεργασίας και οι δυναμικές ιδιωτικές επενδύσεις στην έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000β σ.7&15-17). Τα επόμενα κείμενα της Επιτροπής αφορούσαν στην ενίσχυση της «διεθνούς διάστασης του ΕΧΕ» (ΕΕ, 2001), και την ανά-

γκη για «Περισσότερη Έρευνα στην Ευρώπη» (ΕΕ, 2002) το οποίο αναφέρεται «στην αναγκαιότητα για την επίτευξη του στόχου προσέγγισης ποσοστό 3% του ΑΕΠ έως το 2010», από ποσοστό 1,9% το 2000 (στόχου που είχε καθοριστεί στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Βαρκελώνης (2002).

Το 2003 η Επιτροπή δημοσίευσε το κείμενο «Ο ρόλος των πανεπιστημίων στην Ευρώπη της γνώσης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2003), με σκοπό «να δημιουργηθεί ένας συνεκτικός, αρμονικός και ανταγωνιστικός ευρωπαϊκός χώρος για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, που θέτει ως στόχο η Διακήρυξη της Μπολόνια, καθώς και ο ευρωπαϊκός χώρος έρευνας, που έθεσε επίσης ως στόχο για την Ένωση το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας το Μάρτιο του 2000» (σ.3). Στο κείμενο η Επιτροπή προσδιόρισε πέντε νέες προκλήσεις που απασχολούν τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια: 1) η αύξηση της ζήτησης για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, 2) η διεθνοποίηση της εκπαίδευσης και έρευνας, 3) η ανάπτυξη στενότερης και αποτελεσματικότερης συνεργασίας μεταξύ των πανεπιστημίων και της βιομηχανίας, 4) ο πολλαπλασιασμός των χώρων παραγωγής γνώσης και 5) η αναδιοργάνωση της γνώσης (σ.7-9). Παράλληλα, η Επιτροπή επισημαίνει ότι «το ευρωπαϊκό σύστημα θα αποτελέσει ένα πραγματικό σημείο αναφοράς σε διεθνές επίπεδο, μόνον εάν πραγματοποιηθούν ριζικές αλλαγές που είναι αναγκαίες και αφορούν στην ταυτόχρονη επίτευξη των τριών στόχων: α) παροχή και αποτελεσματική χρήση επαρκών και διατηρήσιμων πόρων στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, β) εδραίωση της αριστείας τους σε θέματα έρευνας και διδασκαλίας, ιδιαίτερα μέσω της δημιουργίας δικτύων και γ) μεγαλύτερο άνοιγμα των πανεπιστημίων προς το εξωτερικό και βελτίωση της διεθνούς ελκυστικότητάς τους» (σ.13).

Στο κείμενο της Επιτροπής είναι εμφανής η επικράτηση μιας οικονομικής αντίληψης που συνδέεται άμεσα με τον κόσμο των επιχειρήσεων και τις θεωρήσεις της «νέας δημόσιας διαχείρισης»: «Με δεδομένο ότι τα πανεπιστήμια λειτουργούν με τη βοήθεια σημαντικών δημόσιων και ιδιωτικών κονδυλίων και ότι οι γνώσεις που παράγουν και διαδίδουν έχουν ένα σημαντικό αντίκτυπο για την οικονομία και την κοινωνία, η ευθύνη τους για τον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης των δραστηριοτήτων τους καθώς και του προϋπολογισμού τους έναντι των χορηγών τους και των πολιτών είναι ακόμα βαρύτερη. Το γεγονός αυτό ασκεί όλο και μεγαλύτερες πιέσεις για συμπεριληφθούν στις δομές διοίκησης και διαχείρισης των πανεπιστημίων εκπρόσωποι που δεν προέρχονται από τον ακαδημαϊκό κόσμο» (σ.10).

Το 2003 θεσπίστηκε το πρόγραμμα Erasmus Mundus με σκοπό στη βελτίωση της ποιότητας της ευρωπαϊκής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, την προώθηση της συνεργασίας με τις τρίτες χώρες, καθώς και στη βελτίω-

ση της ελκυστικότητας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ευρώπη (Συμβούλιο, 2003). Τον ίδιο χρόνο η Επιτροπή εξέδωσε τη «Σύσταση για περαιτέρω ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», η Επιτροπή κάλεσε τα κράτη μέλη «να εισαγάγουν ή να αναπτύξουν αυστηρούς εσωτερικούς μηχανισμούς διασφάλισης της ποιότητας και να εφαρμόζουν μια κοινή δέσμη προτύπων/κριτηρίων αναφοράς, διαδικασιών και κατευθυντηρίων γραμμών για τους σκοπούς της αξιολόγησης με σκοπό να αυξηθεί η διαφάνεια και η συγκρισιμότητα στην Ευρώπη» (Επιτροπή, 2004).

Το 2005 δημοσίευσε ένα σημαντικό κείμενο αναφοράς με σκοπό την «Κινητοποίηση του πνευματικού δυναμικού της Ευρώπης» (Επιτροπή, 2005). Στο κείμενο υποστηρίζεται ότι «η Ευρώπη πρέπει να ενισχύσει τους τρεις πόλους του τριγώνου της γνώσης: εκπαίδευση, έρευνα και καινοτομία» (σ.2) και προτείνεται ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού με βάση τους άξονες: «ελκυστικότητα», «διακυβέρνηση», «χρηματοδότηση». Η ελκυστικότητα του πανεπιστημίου συνδέεται άμεσα με την ποιότητα και την αριστεία: «εξαιρετική ποιότητα μπορεί να εμφανιστεί μόνο από ένα πεδίο στο οποίο θα δεσπόζει η "παιδεία της αριστείας"» (σ.6). Η διακυβέρνηση συνδέεται με ένα «θεμελιωδώς νέο τύπο σχέσεων (ή "συμβόλαιο") με την κοινωνία και τον καθορισμό ενός κανονιστικού πλαισίου με βάση τη διαχειριστική αυτονομία, την κοινωνική λογοδοσία και την εκ των υστέρων αξιολόγηση» (σ.9-10). Η χρηματοδότηση, τέλος, «..δεν μπορεί να δικαιολογηθεί χωρίς αλλαγές σε βάθος» (σ.10) και συνδέεται άμεσα με τη θέσπιση κινήτρων (καινοτομία, μεταρρυθμίσεις και παροχή υψηλής ποιότητας στη διδασκαλία, την έρευνα και τις υπηρεσίες). Αυτό έχει ως συνέπεια, σύμφωνα με την Επιτροπή, «η χρηματοδότηση της έρευνας να είναι βασισμένη περισσότερο στον ανταγωνισμό και η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης βασισμένη περισσότερο στην παραγωγή» (σ.11).

Ένα χρόνο αργότερα, το Εαρινό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του 2006 έθεσε ως προτεραιότητα που έπρεπε να υλοποιηθεί έως το τέλος του 2007, την προώθηση της ατζέντας εκσυγχρονισμού των πανεπιστημίων, με έμφαση «στην ανάπτυξη της έρευνας και της καινοτομίας, την πρόσβαση σε ιδιωτικούς πόρους χρηματοδότησης, στην άρση των εμποδίων σύμπραξης με τις επιχειρήσεις και την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ πανεπιστημίων και επιχειρηματικής κοινότητας» (παρ.24).

Τον Μάιο του 2006, σε ένα ιδιαίτερης σημασίας κείμενο αναφοράς, η Επιτροπή θα διαμορφώσει μια ατζέντα για την επίτευξη εκσυγχρονισμού στα πανεπιστήμια (Επιτροπή 2006α). Στο κείμενο επισημαίνεται ότι η δυναμική των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων (4000 ιδρύματα, άνω των 17 εκα-

τομυριών φοιτητών και 1,5 εκατομμύρια προσωπικό, από τους οποίους οι 435.000 είναι ερευνητές) «*παραμένει αναξιοποίητη και αναποτελεσματική*» (σ.3) και ασκείται κριτική στη λειτουργία των πανεπιστημίων, στα αρνητικά σημεία της οποίας συμπεριλαμβάνονται «*οι λεπτομερείς διοικητικοί και οργανωτικοί κανονισμοί, η εστίαση στον έλεγχο και τη μικροδιαχείριση, η επιβολή ομοιομορφίας σε ανεπιθύμητο βαθμό, η δυσκολία στις διεθνείς συνεργασίες, οι χρονοβόρες διαδικασίες για την αναγνώριση των προσόδων, η έλλειψη ανοίγματος προς τον κόσμο των επιχειρήσεων*» (σσ. 3-4).

Οι προτάσεις της Επιτροπής για τον εκσυγχρονισμό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αφορούν στα ακόλουθα: (...) τα πανεπιστήμια χρειάζεται να διαμορφώσουν *νέα συστήματα εσωτερικής διακυβέρνησης* με βάση τις στρατηγικές προτεραιότητες και την επαγγελματική διαχείριση των ανθρώπινων πόρων, των επενδύσεων και των διοικητικών διαδικασιών, ... να ξεπεράσουν τον κατακερματισμό τους σε σχολές, τμήματα, εργαστήρια και διοικητικές μονάδες, ... να αξιοποιούν και να ανταμείβουν την *ικανότητα διαχείρισης και ηγεσίας* εντός των πανεπιστημίων, ... να συγκροτήσουν *εθνικούς φορείς* που θα ασχολούνται ειδικά με τη κατάρτιση στον τομέα της διαχείρισης και της ηγεσίας (σ. 6), ... να αναπτύξουν *δομημένες σχέσεις με την επιχειρηματική κοινότητα* (σ. 7), ... να αναπτύξουν *σωστή ισορροπία μεταξύ βασικής και ανταγωνιστικής χρηματοδότησης* η οποία θα βασίζεται θα πρέπει να βασίζεται σε *θεσμικά συστήματα αξιολόγησης* και σε *διαφοροποιημένους δείκτες επιδόσεων* με σαφώς καθορισμένους *στόχους*, καθώς και σε *δείκτες βασιζόμενους σε διεθνή συγκριτικά σημεία αναφοράς* (σ. 9), ... να *ενισχύσουν τη διεπιστημονικότητα* και την *υπερεπιστημονικότητα* και να επικεντρώνονται λιγότερο στους επιστημονικούς κλάδους και περισσότερο στους τομείς έρευνας (σ. 9-10), ... να *μεταδίδουν τη γνώση που κατέχουν στην κοινωνία* και να ενισχύουν τον *διάλογο* με όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη (σ. 10), ... να ανταμείβουν την *αριστεία* – η οποία απορρέει από τον ανταγωνισμό - στο υψηλότερο επίπεδο, ...ώστε ο ΕΧΑΕ και ο ΕΧΕ να είναι πλήρως ανοικτοί στον κόσμο και να καταστούν παγκόσμιοι ανταγωνιστικοί συντελεστές (σ.11).

Το 2006 η Επιτροπή πρότεινε την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Τεχνολογίας με σκοπό «*να συμβάλει στη βελτίωση της ανταγωνιστικής βάσης των κρατών μελών μέσω της συμμετοχής των οργανισμών-εταίρων σε ολοκληρωμένες δραστηριότητες καινοτομίας, έρευνας και εκπαίδευσης κατά τα υψηλότερα διεθνή πρότυπα. Το EIT αποτελεί αναπόσπαστο μέρος μιας ολοκληρωμένης κοινοτικής στρατηγικής με σκοπό τη στήριξη της γνώσης και της καινοτομίας για την επίτευξη των στόχων της Λισαβόνας*» (Επιτροπή, 2006β:4).

Τον Δεκέμβριο του 2007 το Συμβούλιο εξέδωσε ψήφισμα σχετικά με την αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού των πανεπιστημίων για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης στην παγκόσμια οικονομία της γνώσης (Συμβούλιο 2007). Στο κείμενο επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, «η σημασία του ΕΧΑΕ και του ΕΧΕ για την ανταγωνιστικότητα της Ευρώπης, η ανάγκη να επιταχυνθεί η μεταρρύθμιση των πανεπιστημίων και να αυξηθεί η κινητικότητα του ανθρώπινου δυναμικού»(σ.3) και προτείνεται στα κράτη μέλη και την Επιτροπή να προωθήσουν μέτρα κα δράσεις που αφορούν: α) στην καινοτομία και την αριστεία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και την έρευνα, β) στη διεθνοποίηση των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (διασφάλιση ποιότητας, αξιολόγηση, κινητικότητα, αναγνώριση πτυχίων, ελκυστικότητα), γ) στην ενίσχυση της αυτονομίας και της λογοδοσίας των ιδρυμάτων, δ) στη βελτίωση των προγραμμάτων σπουδών, την ανάπτυξη σχέσεων με τους κοινωνικούς εταίρους και το άνοιγμα προς τις δομές δια βίου μάθησης (σσ. 4-6).

Το Μάρτιο του 2008 στα συμπεράσματα της εαρινής συνόδου το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αφιέρωσε ξεχωριστό κεφάλαιο στην «επένδυση στη γνώση και την καινοτομία» και υποστήριξε τη δημιουργία «μιας «πέμπτης ελευθερίας» της γνώσης» (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2008, παρ. 8). Δύο μήνες αργότερα, το Μάιο του 2008, το Συμβούλιο (Ανταγωνιστικότητα) ενέκρινε τη διαδικασία ενισχυμένης διακυβέρνησης της Λιουμπλιάνια (*overall governance*) για την πλήρη υλοποίηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας (Συμβούλιο 2008α). Το Δεκέμβριο του 2008 δημοσιεύτηκε το κείμενο «2020 Ένα Όραμα για τον European Research Area», *as adopted by the Competitiveness Council at its meeting on Ευρωπαϊκό Χώρο Έρευνας*, με το οποίο κλήθηκαν τα κράτη μέλη και η Επιτροπή να προωθήσουν άμεσα και ουσιαστικά τις διαδικασίες της ενισχυμένης διακυβέρνησης για την υλοποίηση του ΕΧΕ μέχρι το 2020 (Council of the EU 2008). Στο κείμενο σημειώνονται, μεταξύ άλλων, ότι η οικοδόμηση του ΕΧΕ ορίζει τον ευρωπαϊκό δρόμο για την αριστεία στην έρευνα, αποτελεί τον κύριο οδηγό για την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ανταγωνιστικότητας σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο, υποστηρίζει την ανάπτυξη του επιστημονικού και τεχνολογικού δυναμικού της Ευρώπης και παρέχει μια ενιαία περιοχή ελευθερίας και ευκαιριών για διάλογο, ανταλλαγές και αλληλεπίδραση ανοιχτή σε όλο τον κόσμο (pp.7-10).

2. «Λόγοι» και Πολιτικές μεταρρύθμισης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα (2000-2010)

Η «κρίση» του πανεπιστημίου: πλαίσιο και περιεχόμενο

Στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας καταγράφεται μια σειρά μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων δομικού, διαρθρωτικού και λειτουργικού χαρακτήρα με διττό στόχο: αφενός να αντιμετωπίσουν την «εσωτερική κρίση» επιλύοντας μια σειρά από χρονίζοντα προβλήματα και δυσλειτουργίες στο χώρο του πανεπιστημίου και αφετέρου να προωθήσουν το λειτουργικό εκσυγχρονισμό του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σύμφωνα με τις δεσμεύσεις της Μπολόνια (συμβατότητα, συγκρισιμότητα, αναγνωσιμότητα, πιστοποίηση, ποιότητα) και της Λισαβόνας (προσβασιμότητα, ανοιχτότητα, σύγκλιση, ανταγωνιστικότητα, κινητικότητα) με κατεύθυνση τον ΕΧΑΕ και τον ΕΧΕ.

Ως αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά της «κρίσης» και της χρόνιας παθογένειας του ελληνικού πανεπιστημίου, σε διάφορες έρευνες και μελέτες αναφέρονται στοιχεία όχι μόνο διαρθρωτικού ή λειτουργικού αλλά και κοινωνικού και ηθικού χαρακτήρα, όπως: οι συνθήκες «ανομίας», τα δίκτυα πελατειακών σχέσεων, τα εδραιωμένα συμφέροντα, ο νεποτισμός, η ευνοιοκρατία και η «ενδογαμία», το χαμηλό επίπεδο σπουδών, η εσωστρέφεια, η απουσία συστήματος αξιολόγησης, η απρόθυμη και αδύναμη υποστήριξη του δημόσιου χαρακτήρα του πανεπιστημίου, αναφέρονται ως ορισμένες από τις βασικές παθογένειες της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Παληός & Κυριαζή 1999, Κουζέλης 2000, Γκότοβος 2005, 2008, Κελπανίδης 2007, Πανούσης 2008, Λαζαρίδης 2008). Σε έρευνα του ΕΛΙΑΜΕΠ (2003) αναφέρονται τα ακόλουθα: «...Τα ελληνικά πανεπιστήμια αποτελούν ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από κρατικό συγκεντρωτισμό, εσωστρέφεια, έλλειψη διαφάνειας, αναποτελεσματικούς εσωτερικούς ελέγχους και χαμηλό βαθμό κοινωνικής λογοδοσίας. Πρόκειται για ένα σύστημα με κακής ποιότητας διακυβέρνηση που συνδυάζεται με έλλειψη επαρκών πόρων, καθώς και έλλειψη κινήτρων για την ποιοτική του αναβάθμιση... Η ελληνική πανεπιστημιακή εκπαίδευση εξαρτάται υπέρμετρα από πολιτικές, κυρίως κομματικές, παρεμβάσεις... Τα ελληνικά πανεπιστήμια έχουν ορισμένες διεθνείς πρωτοτυπίες, όπως ο τρό-

πος εκλογής των πρυτανικών αρχών, οι λεγόμενοι αιώνιοι φοιτητές, η κατάχρηση του πανεπιστημιακού ασύλου και τα μοναδικά δωρεάν συγγράμματα. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι καμιά άλλη χώρα δεν σπεύδει να τις υιοθετήσει... Τα ελληνικά πανεπιστήμια διαθέτουν νησίδες ποιότητας καθώς και επιστήμονες με διεθνή διάκριση. Αποτελούν όμως την εξαίρεση και όχι τον κανόνα» ΕΛΙΑΜΕΠ (2003: 15).

Όσον αφορά το πλαίσιο και το περιεχόμενο των μεταρρυθμιστικών πολιτικών που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου, στα βασικά σημεία της κριτικής ερευνών και μελετών συμπεριλαμβάνονται τα ακόλουθα:

α) Η εξάρτηση των μεταρρυθμιστικών πολιτικών από τον εκάστοτε κοινοτικό-κυβερνητικό λόγο, στο πλαίσιο της εναλλαγής στη διακυβέρνηση της χώρας των δύο βασικών κομμάτων εξουσίας (ΝΔ-ΠΑΣΟΚ) και η σύνδεσή του με πτυχές μιας *παλίμψηστης εξουσίας* που θεωρείται ως «*η θεμελιώδης διαμεσολάβηση που διακρίνει την ποιότητα των σχέσεων Κράτους, Πανεπιστημίου και Πολιτικής στην Ελλάδα*» (Παπαδάκης 2004).

β) Η διαμόρφωση του μεταρρυθμιστικού «λόγου» με βάση τους σχηματισμούς λόγου που αναπτύσσονται στο διεθνή χώρο (ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, παγκοσμιοποίηση αγορών, οικονομίες της γνώσης, κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας) και υπό την επίδραση των εξελίξεων στο ευρωπαϊκό περιβάλλον στο πλαίσιο της σύγκλισης με τους στόχους της ΕΕ (ΟΝΕ, Στρατηγική της Λισαβόνας, Διαδικασία της Μπολόνια/ΕΧΑΕ, Ευρώπη της γνώσης) (Πασιάς & Ρουσσάκης 2003).

γ) Η ένταξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στα ΕΠΕΑΕΚ I και II αποτέλεσε διακριτό τομέα των μεταρρυθμίσεων της περιόδου οι οποίες εξαρτήθηκαν απόλυτα από την κοινοτική χρηματοδότηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν νέα δομολειτουργικά και τεχνοκρατικά χαρακτηριστικά στα πανεπιστήμια εξαιτίας της αναγκαστικής προσαρμογής τους στις νομικές και κανονιστικές απαιτήσεις για τη διαχείριση των κοινοτικών κονδυλίων (Πασιάς & Ρουσσάκης 2003). Στο ίδιο πλαίσιο διάφορες μελέτες επισημαίνουν πρόσθετες διακριτές επιδράσεις σε τρεις κυρίως τομείς: της διοίκησης, της διαχείρισης και της παραγωγής της γνώσης: «*η λειτουργία των οργάνων της πανεπιστημιακής διοίκησης σε συνδυασμό με την εισροή κοινοτικών πόρων αποτέλεσαν τους διακριτούς άξονες πάνω στους οποίους αναπτύχθηκε η κουλτούρα της ανομίας και η συγκρότηση ενός πανεπιστημιακού πελατειακού δικτύου συμφερόντων*»

(Γκότοβος 2005:33). Ειδικότερα στο πεδίο της γνώσης οι αλλαγές στις διαδικασίες παραγωγής της γνώσης συνδέθηκαν με την ευθεία μετατόπιση του προϊόντος της γνώσης σε εμπόρευμα, με συνέπεια τη ριζική μεταβολή του ακαδημαϊκού προτύπου των σχέσεων εξουσίας-γνώσης τόσο στο επίπεδο του πλαισίου της παραγωγής της γνώσης όσο και της ιδιοποίησης του παραγόμενου αποτελέσματος» (Κουζέλης 2000: 207). Η «κοινοτικοποίηση» των πολιτικών της γνώσης είχε ως αποτέλεσμα «την υποκατάσταση θεσμών διαχείρισης του Κοινωνικού από πρακτικές πολιτικοποίησης και ιδιωτικοποίησης της επιστημονικής δραστηριότητας» (ό.π.: 208) με ποικίλες συνέπειες όπως «ευρύτατη εξάρτηση του πανεπιστημίου και των πανεπιστημιακών από φαινόμενα αδιαφάνειας, επιλεκτικότητας, πελατειακής λογικής των αναθέσεων και νομιμοποίηση της εξουσίας εξω-πανεπιστημιακών φορέων αξιολόγησης» (ό.π.: 207-8).

δ) Η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών πολιτικών συναρτάται άμεσα από τις ιδιομορφίες του «ελληνικού παραδείγματος» με κύρια χαρακτηριστικά: «ανακολουθία», «ονομαστικός/ρητορικός χαρακτήρας» (rhetoric), «αποσπασματικότητα», «ασυμβατότητα», «ασυνέχεια». Αξίζει να σημειωθεί ότι σε 24 χρόνια (1982-2006) θεσπίστηκαν 61 νομοθετήματα που αφορούσαν κυρίως αποσπασματικές ρυθμίσεις! (ΥΠΕΠΘ 2007: 6-7) Σε κριτικές μελέτες σχετικά με την εφαρμογή των πολιτικών της περιόδου αναφέρονται τα ακόλουθα: «Διατάξεις των νόμων δεν τέθηκαν ποτέ σε ισχύ ή καταστρατηγήθηκαν ή υπέστησαν διαδοχικές αλλαγές, συχνά αντίθετες προς τη φιλοσοφία του νόμου» (Ματθαίου 2001: 251). «Υπήρξε καθυστερημένη έκδοση των απαιτούμενων Προεδρικών Διαταγμάτων, ή διαρκής αναβλητικότητα στην έκδοση των εσωτερικών κανονισμών λειτουργίας των πανεπιστημίων, ή απροθυμία εκταμίευσης των κρατικών πόρων προς τα πανεπιστήμια, την οποία απαιτούσε το εκτεταμένο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα» (ό.π.: 251). «Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των διαφόρων νομοθετικών παρεμβάσεων που εστιάζουν σε λεπτομέρειες και μεμονωμένες ρυθμίσεις, δημιούργησε ένα δαιδαλώδες θεσμικό πλαίσιο, του οποίου η χρησιμότητα συχνά τίθεται σε αμφισβήτηση» (ΥΠΕΠΘ 2007: 6).

ε) Η απουσία ουσιαστικού διαλόγου και συναίνεσης με την ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα και η αντίθεση στο σχεδιασμό και τα μέτρα της κυβερνητικής πολιτικής από τους επίσημους φορείς της πανεπιστημιακής κοινότητας (Σύνοδος Πρυτάνεων, Συνδικαλιστικό Όργανο καθηγητών (ΠΟΣΔΕΠ), Φοιτητικές παρατάξεις) που ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από την αριστερά.

Η περίοδος της «προσαρμογής» προς τις απαιτήσεις της Μπολόνια και της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο των ΕΠΕΑΕΚ I & II (κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ 1994-2003)

Τα ιστορικά ίχνη του σύγχρονου πλαισίου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τοποθετούνται στις αρχές της δεκαετίας του '80 με τη θέσπιση του Νόμου 1268/1982 με σκοπό το δομικό και λειτουργικό μετασχηματισμό των ΑΕΙ. Οι κυβερνητικές πολιτικές που αναπτύχθηκαν κατά τις δεκαετίες 1980 -'90 αφορούσαν μέτρα και ρυθμίσεις διαρθρωτικού και λειτουργικού χαρακτήρα, επηρεάστηκαν από τις κυβερνητικές αλλαγές, την οργάνωση ιδεολογικοπολιτικών συμφερόντων και εξαρτήθηκαν - προς τα τέλη του '90 - σε σημαντικό βαθμό από τις χρηματοδοτήσεις της ΕΕ (Παπαδάκης 2007). Οι κυβερνητικές πολιτικές (ΠΑΣΟΚ) κατά τη δεκαετία του 80 αφορούσαν κυρίως στην εφαρμογή του Ν. 1268 και τη διεύρυνση του πεδίου της Ανώτατης Εκπαίδευσης αφενός τη δημιουργία νέων Ιδρυμάτων Ανώτατης Εκπαίδευσης και αφετέρου με την επέκταση του πεδίου των υπάρχοντων πανεπιστημίων με τη δημιουργία νέων σχολών και τμημάτων στις υπάρχουσες έδρες των ΑΕΙ (ΥΠΕΠΘ/ ΟΣΧΣ 2001, 2002). Οι πολιτικές της ΝΔ (1990-93) συνδέθηκαν με την απόπειρα διατύπωσης δεξιού νεοφιλελεύθερου λόγου στα πρότυπα ΟΟΣΑ/ΕΕ (αξιολόγηση, ιδιωτικοποίηση, λογοδοσία, αγοραιοποίηση). Παράλληλα εκπονήθηκε πλαίσιο νομοθετικών ρυθμίσεων για τη λειτουργία των ΑΕΙ (Ν. 2083/1992) που ουσιαστικά δεν υλοποιήθηκε καθώς οι περισσότερες διατάξεις του παρέμειναν ανενεργές ή αναιρέθηκαν από μετέπειτα νομοθετικές ρυθμίσεις των επόμενων κυβερνήσεων. Ενδιαφέρον σημείο του νόμου ήταν η πρόθεση για τη δημιουργία, προώθηση και συστηματοποίηση των μεταπτυχιακών σπουδών (αρθρ. 10-14).

Ως κύριο χαρακτηριστικό των πολιτικών του ΠΑΣΟΚ θεωρείται η έναρξη μιας διαδικασίας μεταλλαγής του ελληνικού πανεπιστημίου στο πλαίσιο της προσαρμογής στις απαιτήσεις ενός ευρωπαϊκού τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού με την ένταξη της ανώτατης εκπαίδευσης στο σχεδιασμό του 1ου ΕΠΕΑΕΚ (1996-1999) αλλά και τη σταδιακή προσαρμογή στις απαιτήσεις της Μπολόνια. Τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικών του ΠΑΣΟΚ στα τέλη της δεκαετίας του '90 συνιστούν η εισαγωγή προγραμμάτων διαβίου εκπαίδευσης, με την ίδρυση του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) (Ν. 2552/97 και οι απόπειρες αναμόρφωσης των προπτυχιακών σπουδών με άξονες «*την αναμόρφωση των προπτυχιακών προγραμμάτων*

σπουδών, την ενίσχυση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών και της έρευνας, τη διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τη βελτίωση των υποδομών και του εκπαιδευτικού εξοπλισμού» (ΥΠΕΠΘ 1997).

Στις αρχές του 2000 η μεταρρύθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντάχθηκε στις δράσεις του ΕΠΕΠΑΕΚ II (2000-2006) με προϋπολογισμό 2 δις ευρώ και σκοπό την εκπόνηση ενός εθνικού στρατηγικού και χωροταξικού σχεδίου ανάπτυξης της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα για την χρονική περίοδο μέχρι το έτος 2010. Οι βασικές δράσεις αφορούσαν πεδία όπως: *άνοιγμα-διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αναμόρφωση των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών, διαμόρφωση προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών, δια βίου εκπαίδευση, ποιοτική αξιολόγηση και στρατηγικός σχεδιασμός των ΑΕΙ, σύνδεση των πανεπιστημίων με την αγορά εργασίας.*

Την ίδια περίοδο ήταν σε εξέλιξη η διαδικασία της Μπολόνια (1999) και αποφασίστηκε η έναρξη της στρατηγικής της Λισαβόνας (Μάρτιος του 2010). Οι εκπρόσωποι του ΥΠΕΠΘ συμμετείχαν στις διαδικασίες «παραγωγής πολιτικής» και δεσμεύτηκαν σχετικά με την υλοποίηση των στόχων του ΕΧΑΕ που είχαν τεθεί στη Μπολόνια (1999) και την Πράγα (2001), όπως και να προωθήσουν νομοθετικές ρυθμίσεις με ορίζοντα διετίας σύμφωνα με τις αποφάσεις του Βερολίνου (2003). Στην Έκθεση του ΥΠΕΠΘ (2003) σχετικά με την εφαρμογή της διαδικασίας της Μπολόνια αναφέρεται ότι «*η ελληνική κυβέρνηση εξετάζει την καθιέρωση ενός νέου νομοθετικού πλαισίου με σκοπό αφενός τη βελτίωση των διαδικασιών για την αναγνώριση των τίτλων σπουδών και αφετέρου στην έκδοση του Συμπληρώματος Διπλώματος με ενιαίο τρόπο στους δύο κύκλους σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (σ.2)...στοχεύει στην ανάπτυξη του ECTS ως συστήματος συσσώρευσης διδακτικών μονάδων (σ.4) και να φέρει στο Κοινοβούλιο ένα νόμο σχετικά με τη θέσπιση Εθνικού Συμβουλίου για τη Διασφάλιση της Ποιότητας (NCQAA) στην ανώτατη εκπαίδευση (σ.4)*». Η πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΠΘ δεν προώθησε νομοθετικές ρυθμίσεις στο Ελληνικό Κοινοβούλιο αλλά αρκέστηκε στη διαβούλευση για το πλαίσιο της σχετικής νομοθεσίας (αναγνώριση πτυχίων, σύστημα δύο κύκλων, συμπλήρωμα διπλώματος, διασφάλιση ποιότητας, πιστωτικές μονάδες, κινητικότητα, ευρωπαϊκή συνεργασία) και μετέθεσε τις πολιτικές αποφάσεις για την εισαγωγή των απαραίτητων νομοθετικών ρυθμίσεων στην επομένη κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τις εκλογές του Μαρτίου του 2004. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ήταν μεταξύ των χωρών που υπογράμμισε ιδιαίτερα τη σημασία της κοινωνικής διάστασης στη διαδικασία της Μπολόνια (Κλάδης 2003: 63). Κατά τη διάρκεια της ελληνικής προεδρίας της ΕΕ (α'

Γεώργιος Πασιάς

εξάμηνο του 2003) το έθεσε ως προτεραιότητα και επιφορτίστηκε με την οργάνωση του επίσημου σεμιναρίου της Μπολόνιας για την κοινωνική διάσταση του ΕΧΕΑ (Φεβρουάριος 2003) (ΥΠΕΠΘ 2003: 8).

Η περίοδος της «σύγκλισης» προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα της Μπολόνια στο πλαίσιο του ΕΧΑΕ (κυβερνήσεις Ν.Δ 2004-2009)

Η Κυβέρνηση της ΝΔ προχώρησε άμεσα στην υλοποίηση των δεσμεύσεων που είχαν συμφωνηθεί σε υπουργικό επίπεδο για την προώθηση των στόχων της Μπολόνια. Στη διαμόρφωση του λόγου και των πρακτικών της περιόδου (2004-07) είναι εμφανής η σημειοδότηση εννοιών που προέρχονται άμεσα από το πλαίσιο αναφοράς της Μπολόνια: *Ποιότητα, Αξιολόγηση, Συγκρισιμότητα, Συμβατότητα, Αναγνωσιμότητα, Ελκυστικότητα*.

Η κυβέρνηση της ΝΔ κατά τριετή περίοδο 2004-2007 ενέταξε τους στόχους της Μπολόνια σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που καθορίστηκε από τους άξονες: *ιδιωτικοποίηση, λειτουργικός εκσυγχρονισμός, βελτίωση της ποιότητας, δια βίου μάθηση, αξιολόγηση, λογοδοσία, διεθνής προσανατολισμός*. Στο επίπεδο της νομοθεσίας οι πολιτικές πρακτικές αφορούν την εισαγωγή και ψήφιση μιας σειράς νομοσχεδίων άμεσα συνδεδεμένων με την Μπολόνια (αναγνώριση πτυχίων, πιστωτικές μονάδες, συμπλήρωμα διπλώματος, διασφάλιση ποιότητας, δομές δια βίου μάθησης, διακρατικές συνεργασίες) σε συνδυασμό με την προώθηση ρυθμίσεων σχετικά με την ιδιωτικοποίηση, το λειτουργικό εκσυγχρονισμό, την αξιολόγηση και τη λογοδοσία των ιδρυμάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το ΥΠΕΠΘ οι πρωτοβουλίες της περιόδου «εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων και συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο κυβερνητικής πολιτικής που ανταποκρίνεται στις σύγχρονες απαιτήσεις στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης, δημιουργώντας τις προοπτικές για την οργάνωση και λειτουργία ενός αποτελεσματικού και ποιοτικού εκπαιδευτικού συστήματος» (ΥΠΕΠΘ 2007: 3-4).

Στο ίδιο κείμενο, το συγκριτικό επιχείρημα στη διατύπωση του κυβερνητικού λόγου της ΝΔ αναφέρεται στην «*Κοινωνία της Γνώσης ως βασικό γνώρισμα της νέας εποχής*» (σελ.1), στην στρατηγική της Λισσαβόνας (σελ.2), και τη διαδικασία της Μπολόνια (δημιουργία του ΕΧΑΕ (σελ.3), ενώ ειδική έμφαση δίδεται στο κείμενο της Επιτροπής *Επίτευξη της Ατζέ-*

ντας *Εκσυγχρονισμού για Πανεπιστήμια: Εκπαίδευση, Κατάρτιση, Έρευνα*, (ΥΠΕΠΘ 2007: 2-3). Σύμφωνα με το ΥΠΕΠΘ, το βασικό πλαίσιο της πολιτικής της Νέας Δημοκρατίας για την Ανώτατη Εκπαίδευση την περίοδο 2005-07 καθορίστηκε με μια σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων, κυριότερες των οποίων ήταν (ΥΠΕΠΘ 2007: 8):

1. Νόμος 3328/2005 για την ίδρυση νέου φορέα για την *αναγνώριση των πτυχίων Πανεπιστημίων εξωτερικού (ΔΟΑΤΑΠ)*, με σκοπό «να απλουστευθεί η διαδικασία της αναγνώρισης τίτλων σπουδών και να εναρμονιστεί η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή νομοθεσία και να οργανωθεί ο χώρος των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων».

2. Νόμος 3374/2005 για την *ίδρυση της Αρχής Διασφάλισης Ποιότητας (ΑΔΙΠ)* στην Ανώτατη Εκπαίδευση, την *καθιέρωση Ευρωπαϊκού Συστήματος Μεταφοράς και Συσώρευσης Πιστωτικών Μονάδων* και του *Παραρτήματος Διπλώματος*. Μέσω αυτής της νομοθετικής παρέμβασης «καθιερώνεται ουσιαστικά η αξιολόγηση στην Ανώτατη Εκπαίδευση, με βάση αντικειμενικά ευρωπαϊκά κριτήρια και διαδικασίες και επιχειρείται το πιο σοβαρό ίσως βήμα στην πορεία της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης προς τον *Ενιαίο Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης*».

3. Νόμος 3369/2005 *περί Συστηματοποίησης της δια βίου μάθησης*. Με το νόμο θεσμοθετούνται διαδικασίες δια βίου εκπαίδευσης και «*παρέχεται η δυνατότητα στα ΑΕΙ να ιδρύσουν και να λειτουργήσουν τα Ινστιτούτα Δια Βίου Εκπαίδευσης, με σκοπό να συμβάλουν στην προσαρμογή των εργαζομένων στις διαρθρωτικές και τεχνολογικές αλλαγές οι οποίες συντελούνται με εξαιρετική ταχύτητα στον επαγγελματικό χώρο*».

4. Νόμος 3404/2005 με τον οποίο συμπληρώνονται και ενισχύονται οι αναγκαίες διαδικασίες για τη *διασφάλιση και προαγωγή της ποιότητας της Ανώτατης Τεχνολογικής Εκπαίδευσης*.

5. Νόμος 3404/2005 (Άρθρο 23) που καθιερώνει τα *κοινά και διακρατικά μεταπτυχιακά προγράμματα* και *Διδακτορικά διπλώματα* και ενισχύει τις ευρωπαϊκές και διεθνείς διαπανεπιστημιακές συνεργασίες.

6. Νόμος 3391/2005 για την *ίδρυση Διεθνούς Πανεπιστημίου*, ο οποίος «*αποτελεί το πρώτο συστηματικό άνοιγμα της Ανώτατης Εκπαίδευσης εκτός συνόρων, με ευθύνη της ίδιας της Πολιτείας και ενισχύει την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης, σε διεθνές επίπεδο*».

Τον Μάρτιο του 2007 η κυβέρνηση της Ν.Δ. ψήφισε στο Κοινοβούλιο, το Νόμο 3549/2007 για τη «*Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*» με σκοπό το λειτουργικό εκσυγχρονισμό των ΑΕΙ. Στις σημαντικότερες καινοτομίες που εισήχθησαν με το νόμο συμπεριλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, οι ακόλουθες: α) η υποχρέωση «*να συντάσσει τετραετές ακαδημαϊκό?αναπτυξιακό πρόγραμμα*» (αρθρ.5.παρ.1), β) η υποχρέωση «*για κατάρτιση εσωτερικού κανονισμού σε κάθε ΑΕΙ προκειμένου να διασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία του και να ενισχυθεί η αυτονομία του*» (αρθρ.4.1), γ) η κοινωνική λογοδοσία των ΑΕΙ η οποία «*συνδέεται με την αποτίμηση της αποδοτικότητας της κρατικής χρηματοδότησης της ανώτατης εκπαίδευσης, λαμβάνοντας υπόψη τους στόχους και τις προοπτικές της*» (αρθρ. 19), δ) η ενίσχυση της διαφάνειας στα ΑΕΙ, με την εφαρμογή της αρχής της δημοσιότητας σε όλες τις δραστηριότητές τους (αρθρ. 18).

Τον Αύγουστο του 2008 ολοκληρώθηκε το βασικό νομοθετικό πλαίσιο των κυβερνήσεων της Ν.Δ. με τη ψήφιση του Νόμου 3606/2008 «*Ίδρυση και λειτουργία Κολλεγίων και άλλες διατάξεις*», στο πλαίσιο υλοποίησης της Οδηγίας 36/2005 της ΕΕ, σύμφωνα με την οποία επιβάλλεται στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η υποχρέωση στην αναγνώριση των πτυχίων που χορηγούν αλλοδαπά εκπαιδευτικά ιδρύματα ως ισότιμων για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ακόμη και αν τα πτυχία αυτά έχουν χορηγηθεί από παραρτήματα των παραπάνω ιδρυμάτων που λειτουργούν στο έδαφος άλλου κράτους-μέλους με συμβάσεις franchising. Στο άρθρο 10.1 του νόμου προβλέπεται ότι τα Κολλέγια «*που έχουν ισχύουσα άδεια λειτουργίας μπορούν να παρέχουν υπηρεσίες εκπαίδευσης και κατάρτισης σε σύμπραξη με αναγνωρισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα της αλλοδαπής, ιδίως με τη νομική μορφή της συμφωνίας πιστοποίησης (validation) ή της συνεργασίας δικαιόχρησης (franchising)*». Η διαδικασία της αδειοδότησης των Κολλεγίων θα κρατήσει δύο περίπου χρόνια. Παραμονές των εκλογών του 2009 το ΥΠΕΠΘ προχώρησε στην αδειοδότηση 40 Κολλεγίων, η οποία κρίθηκε παράνομη με την υπ' αριθ. 416/2009 απόφαση της Ολομέλειας του Νομικού συμβουλίου του Κράτους. Η οριστική λύση στο πρόβλημα δόθηκε στις 27-7-2010 με την αδειοδότηση από το ΥΠΕΠΘ 30 Κολλεγίων ως Κέντρων Μεταλυκειακής Εκπαίδευσης. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε αντικείμενο οξυύατης κριτικής από την πλευρά των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών της ΠΟΣ-ΔΕΠ/ΟΣΕΠ-ΤΕΙ οι οποίες υποστήριξαν ότι «*η διάταξη του Άρθρου 10 ουσιαστικά ιδρύει (καθαρώς κερδοσκοπικά) ιδιωτικά Πανεπιστήμια στην Ελλάδα, δημιουργώντας έτσι ένα σοβαρό συνταγματικό πρόβλημα και ανα-*

πύσσοντας παράλληλα έναν αποικιακού χαρακτήρα «εκπαιδευτικό πολιτισμό» (ΠΟΣΔΕΠ 2010).

Η διαδικασία της «σύγκλισης» προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα της Λισαβόνας στο πλαίσιο του ΕΧΑΕ (κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ 2009-2010)

Στη διαμόρφωση του «λόγου» της περιόδου (2009-10) είναι εμφανής η σημειοδότηση εννοιών που προέρχονται από το πλαίσιο αναφοράς της Λισαβόνας: αριστεία, κινητικότητα, διεθνοποίηση, ελκυστικότητα, δια βίου μάθηση, αυτονομία, σύνδεση της χρηματοδότησης με αξιολόγηση, λογοδοσία και δείκτες ποιότητας.

Το πρώτο νομοσχέδιο της νέας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ ήταν ο Νόμος 3879/2010 «*Ανάπτυξη της Δια Βίου Μάθησης και λοιπές διατάξεις*». Στους σκοπούς του νόμου ορίζονται, μεταξύ άλλων, «*η ανάπτυξη της δια βίου μάθησης, μέσω της αναγνώρισης εναλλακτικών εκπαιδευτικών διαδρομών, η δικτύωση των φορέων δια βίου μάθησης, η διασφάλιση της διαφάνειας και της ποιότητας, η θεσμοθέτηση προτύπων και μέσων για την ανάπτυξη και την ποιοτική αναβάθμιση της δια βίου μάθησης, η ρύθμιση θεμάτων που αφορούν τη δια βίου μάθηση πέραν του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος και η συγκρότηση ενιαίου εθνικού πλαισίου αναγνώρισης προσόντων και πιστοποίησης γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων*» (αρθρ.1).

Στις 23 Οκτωβρίου 2010 το ΥΠΔΒΜΘ υπέβαλε στην 65η Σύνοδο των Πρυτάνεων ένα κείμενο διαβούλευσης για την έναρξη διαλόγου σχετικά με την Εθνική Στρατηγική για την Ανώτατη Εκπαίδευση (ΥΠΔΒΜΘ 2010). Στο εισαγωγικό τμήμα του κειμένου σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στα πανεπιστήμια αναφέρεται ότι: «*.....το νέο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας δεν μπορεί παρά να είναι διεθνώς ανταγωνιστικό και μακροπρόθεσμα βιώσιμο στην παγκόσμια, πλέον, οικονομία. Για την οικοδόμηση του νέου προτύπου ανάπτυξης της χώρας...απόλυτες προϋποθέσεις είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο και το περιβάλλον δημιουργίας και καινοτομίας*» (σ.1).

Σύμφωνα με το ΥΠΔΒΜΘ, οι προτάσεις του αφορούν σε ένα «*νέο δημόσιο Πανεπιστήμιο, το νέο δημόσιο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα που πρέπει να υπηρετεί τον πολίτη και να πρωταγωνιστεί στην ποιότητα, την αριστεία, το κύρος και το σεβασμό στην Ευρώπη και τον κόσμο*» (σ.9.) και αρθρώνονται σε τρεις κύριους άξονες:

«1. Νέα ταυτότητα με νέα ηγεσία και ενίσχυση της αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ. Νέα σχέση εμπιστοσύνης με την πολιτεία και την κοινωνία, με λογοδοσία και ευθύνη.

2. Πτυχία με αντίκρισμα: νέα οργάνωση της μάθησης και των προγραμμάτων σπουδών που διευκολύνουν την κινητικότητα και ενισχύουν τη διεπιστημονικότητα

3. Ενίσχυση του διεθνούς χαρακτήρα και της διεθνούς παρουσίας των Ιδρυμάτων, με άμεση σύνδεση με το νέο πρότυπο ανάπτυξης της χώρας: ολοκληρωμένη εθνική στρατηγική για τη διεθνοποίηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης» (σ. 5).

Στο κείμενο δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στις σημειολογίες «αυτοδιοίκηση, λογοδοσία, ποιότητα, εξωστρέφεια» και προτείνονται σημαντικές αλλαγές που αφορούν σε ζητήματα όπως:

1. Στη διοίκηση των Πανεπιστημίων (νέας μορφής ηγεσία, διάκριση διοικητικών – ακαδημαϊκών αρμοδιοτήτων, συμμετοχή εξωπανεπιστημιακών παραγόντων, υποβάθμιση ρόλου Πρύτανη και Συγκλήτου, προώθηση τεχνο-διαχειριστικού προτύπου λειτουργίας (manager) με όρους επιχειρησιακής λογικής.
2. Στη δομή και την οργάνωση (χωροταξική και θεματική αναδιάρθρωση, τρόπος εισαγωγής φοιτητών, έμφαση στις Σχολές, κατάργηση και συγχωνεύσεις Τμημάτων, κατάργηση βαθμίδας λέκτορα).
3. Στις προγραμματικές συμφωνίες ως εργαλείο ανάπτυξης της πολυτυπίας και της ιδιαίτερης ταυτότητας Ιδρυμάτων υψηλής ποιότητας.
4. Στη χρηματοδότηση η οποία συνδέεται άμεσα με τις έννοιες διαφάνεια, αξιολόγηση, λογοδοσία, τους δείκτες ποιότητας και αποτελεσματικότητας. Δημιουργούνται θεσμοί χρηματοδότησης και νέοι κανόνες με έμφαση στα επιτεύγματα των Ιδρυμάτων.
5. Στην φυσιογνωμία και το ρόλο των Πανεπιστημίων (ακαδημαϊκή οργάνωση, προγράμματα σπουδών, εθνικό πλαίσιο προσόντων ανωτάτης εκπαίδευσης, προγράμματα δια βίου μάθησης).
6. Στην ενίσχυση του διεθνούς χαρακτήρα και της διεθνούς παρουσίας των Ιδρυμάτων, με άμεση σύνδεση με το νέο πρότυπο ανάπτυξης της χώρας (διεθνοποίηση, κινητικότητα, ελκυστικότητα).

Οι «λόγοι» της Μπολόνια και της Λισαβόνας στη σημειολογία των μεταρρυθμίσεων και οι όψεις της κριτικής

Οι σημειολογίες της Μπολόνια (αναγνωρισιμότητα, αναγνωσιμότητα, συγκρισιμότητα, συμβατότητα, ποιότητα, ελκυστικότητα), της Λισαβόνας (αριστεία, κινητικότητα, διεθνοποίηση, ελκυστικότητα, έρευνα, ποιότητα, σύνδεση της χρηματοδότησης με αξιολόγηση, λογοδοσία και δείκτες ποιότητας, διαφάνεια, αυτονομία/αυτοδιοίκηση) αλλά και σύγχρονων επικυρίαρχων «λόγων» (αγοραιοποίηση, επιχειρηματικότητα, επιτελεστικότητα, διακυβέρνηση, διαχείριση, διεθντισμός, αποτελεσματικότητα) που προέρχονται από το χώρο της οικονομίας και των επιχειρήσεων είναι εμφανείς στο πλαίσιο του μεταρρυθμιστικού λόγου και των πολιτικών όλων των κυβερνήσεων της τελευταίας δεκαετίας. Αυτό που παρατηρείται από την ανάγνωση των κειμένων είναι η υλοποίηση εμφανών δεσμεύσεων: α) με τους στόχους της Μπολόνια, σύμφωνα με την απόφαση της Συνόδου του Βερολίνου να έχουν υλοποιηθεί μέχρι το 2005, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων της περιόδου 2005-6 και β) με τους διατυπωμένους στόχους στο κείμενο αναφοράς της Επιτροπής «Ατζέντα εκσυγχρονισμού για τα πανεπιστήμια» (2006) και του Συμβουλίου (2007) καθώς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών (Μάρτιος 2006) είχε ζητήσει να έχουν προωθηθεί πολιτικές μεταρρύθμισης των πανεπιστημίων έως το τέλος του 2007. Τόσο στην αιτιολογική έκθεση του νόμου 3549/2007 (κυβέρνηση ΝΔ) όσο και στο κείμενο διαβούλευσης του ΥΠΔΒΜΘ (Οκτ. 2010/κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ) παρατηρούμε αντιστοιχίες και ομοιότητες με το κείμενο της Επιτροπής (2006) αλλά και με το ψήφισμα του Συμβουλίου (2007) στη χρήση βασικών εννοιών: *διαμόρφωση νέων συστημάτων εσωτερικής διακυβέρνησης, χορήγηση μεγαλύτερης αυτονομίας και αυτοδιοίκησης, ενίσχυση της κοινωνικής λογοδοσίας, βελτίωση των δομών διαχείρισης και ηγεσίας, ανάπτυξη δομημένων σχέσεων με την επιχειρηματική κοινότητα, θέσπιση μηχανισμών ανταγωνιστικής χρηματοδότησης βασισμένης σε συστήματα στοχοθετημένης αξιολόγησης, εκσυγχρονισμό των προγραμμάτων σπουδών, προώθηση της αριστείας, της διεθνοποίησης και της ελκυστικότητας των ιδρυμάτων.*

Στη συνέχεια παρατίθενται ορισμένες από τις βασικές έννοιες κλειδιά που συγκροτούν το σύγχρονο πλαίσιο «λόγου» του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού (Μπολόνια-Λισαβόνα) και οι αντίστοιχες σημειολογικές επιδράσεις στο μεταρρυθμιστικό «λόγο» και τις πολιτικές των κυβερνήσεων της ΝΔ (2004-2009) και του ΠΑΣΟΚ (2009-2010).

Α. Δομή και διάρθρωση. Συνδέονται με: α) τη θέσπιση των δύο κύκλων σπουδών και την οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών, β) την αναγνώριση τίτλων σπουδών 3ετούς διάρκειας μέσω μεικτού συστήματος διαδικασιών πιστοποίησης (εξάμηνα, διδακτικές μονάδες, βλ. ΔΟΑΤΑΠ), γ) την εισαγωγή δομών στα ΑΕΙ για την παροχή προγραμμάτων δια βίου μάθησης, γ) την έμμεση αναγνώριση πανεπιστημιακών σπουδών μέσω της αναγνώρισης του δικαιώματος διακαιόχρησης (franchising) των κολλεγίων.

Β. Εσωτερική διακυβέρνηση των πανεπιστημίων. Συνδέεται με: α) τον τετραετή ακαδημαϊκό-αναπτυξιακό προγραμματισμό β) την πρόταση για το διαχωρισμό διοικητικών και ακαδημαϊκών αρμοδιοτήτων, γ) τις αλλαγές στη διοίκηση των πανεπιστημίων με τη θέσπιση Συμβουλίου του Ιδρύματος, την υποβάθμιση των ρόλων Πρύτανη και Συγκλήτου και με τη συμμετοχή εξωπανεπιστημιακών παραγόντων, δ) την κατάργηση και τις συγχωνεύσεις Τμημάτων, την κατάργηση της βαθμίδας του λέκτορα.

Γ. Ιδιωτικοποίηση. Συνδέεται με: α) την πρόταση για την κατάργηση του Άρθρου 16 του Συντάγματος και τη ψήφιση ρύθμισης υπέρ της ίδρυσης μη κρατικών πανεπιστημίων, γ) τη σύνδεση της αξιολόγησης με τη χρηματοδότηση των ΑΕΙ, δ) τη δημιουργία δομών εντός των ΑΕΙ που θα λειτουργούν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια (Μεταπτυχιακά προγράμματα, Ινστιτούτα δια βίου μάθησης)

Δ. Τεχνοκρατία, Διαχειριστικότητα, Επιχειρηματικότητα. Συνδέονται με: α) την εισαγωγή, εξάρτηση και χρηματοδότηση μεταρρυθμιστικών πολιτικών από τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις (ΕΠΕΑΕΚ I&II), β) την εισαγωγή τεχνολογιών διαχείρισης βασισμένων σε σύγχρονες εργαλειακές αντιλήψεις και πρακτικές των επιχειρήσεων (προγράμματα, τεχνικά δελτία, ορθές πρακτικές, ανταγωνιστικότητα, επιλεξιμότητα), γ) τη θέσπιση θέσης Manager στα πανεπιστήμια, δ) την πρόταση για τη δημιουργία θεσμών ελέγχου της χρηματοδότησης.

Ε. Επιτελεσματικότητα, Αποδοτικότητα, Αξιολόγηση, Λογοδοσία. Συνδέονται με: α) την εισαγωγή 4ετούς προγραμματισμού στα πανεπιστήμια με βάση επιδιωκόμενους στόχους β) τη διαμόρφωση εσωτερικού κανονισμού, γ) την οργάνωση του πλαισίου αναφοράς με όρους της οικονομικής αποτελεσματικότητας – σύνδεση της χρηματοδότησης με την επίτευξη στόχων, δ) την εισαγωγή διαδικασιών εσωτερικής και εξωτερικής αξιολόγησης, ε) την αξιολόγηση με βάση ποσοτικά κριτήρια και τεχνικές

και στη βάση προκαθορισμένων, μετρήσιμων στόχων και δεικτών αποτελεσματικότητας (benchmarking, standards), στ) τη θέσπιση κανόνων με έμφαση στα επιτεύγματα των Ιδρυμάτων, στ) την εισαγωγή διαδικασιών κοινωνικής λογοδοσίας.

ΣΤ. Σύγκλιση με τους στόχους της Μπολόνια. Συνδέεται με τη ψήφιση νομοθετικών ρυθμίσεων σχετικά με: α) τη δημιουργία Ανεξάρτητης Αρχής για τη διασφάλιση της ποιότητας, β) την πιστοποίηση διδακτικών μονάδων, γ) το Συμπλήρωμα Διπλώματος, δ) την αναγνώριση των πτυχίων Πανεπιστημίων εξωτερικού, ε) την καθιέρωση κοινών και διακρατικών μεταπτυχιακών προγραμμάτων, στ) την ίδρυση Διεθνούς Πανεπιστημίου, η) την καθιέρωση των τριών κύκλων σπουδών.

Ζ. Σύγκλιση με τους στόχους της Λισαβόνας. Συνδέεται με τη ψήφιση νομοθετικών ρυθμίσεων σχετικά με: α) τον 4ετή προγραμματισμό, τον εσωτερικό κανονισμό, τη στοχοθετημένη αξιολόγηση, την κοινωνική λογοδοσία και διαφάνεια, β) την καθιέρωση κοινών και διακρατικών μεταπτυχιακών προγραμμάτων, β) την ίδρυση Διεθνούς Πανεπιστημίου, γ) τους νόμους για τη δια βίου μάθηση. Συνδέεται με την πρόταση σχετικά με: α) την ολοκληρωμένη εθνική στρατηγική για τη διεθνοποίηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης, β) τη χωροταξική και θεματική αναδιάρθρωση των ΑΕΙ /ΑΤΕΙ, γ) τις νέες αρχές ακαδημαϊκής οργάνωσης της μάθησης και των προγραμμάτων σπουδών που διευκολύνουν την κινητικότητα των φοιτητών, γ) την ενίσχυση της έρευνας, δ) τη δημιουργία δομών δια βίου μάθησης μέσα στα ΑΕΙ, ε) τη θεσμοθέτηση Κέντρων Αριστείας, στ) την σύνδεση της χρηματοδότησης με δείκτες αξιολόγησης και τα επιτεύγματα των Ιδρυμάτων.

Οι μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν από τις κυβερνήσεις της ΝΔ στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα την περίοδο 2005-2007 συνάντησαν οξύτατη κριτική από φορείς της πανεπιστημιακής κοινότητας στο ιδεολογικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο ενώ συνοδεύτηκαν από εκτεταμένες και διαρκείς κινητοποιήσεις των πανεπιστημιακών καθηγητών και των φοιτητών. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί η καθολική αντίδραση των Συγκλήτων των περισσότερων Πανεπιστημίων της χώρας καθώς και της Συνόδου των Πρυτάνεων σε βασικές ρυθμίσεις που περιλαμβάνονται στο κείμενο της διαβούλευσης του ΠΑΣΟΚ (Οκτ. 2010).

Το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής για τις μεταρρυθμίσεις στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αναφέρεται σε διαδικασίες που προωθούν τη σταδιακή απομείωση του ακαδημαϊκού χαρακτήρα, την έκπτωση

του πανεπιστημίου ως δημόσιου αγαθού και την αποδόμηση βασικών θεσμικών χαρακτηριστικών μέσα από την προώθηση αρχών και προτύπων ενός νεοφιλελεύθερου τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού (Ξανθόπουλος 2001, Πανούσης 2003, Θεοτοκάς 2005, Κάτσικας 2005). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κριτική για την αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων που αφορούν αφενός στην προώθηση της ιδιωτικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μέσω της κατάργησης του Άρθρου 16 και αφετέρου στην πρόταση για το διαχωρισμό μεταξύ των διοικητικών και ακαδημαϊκών δομών και αρμοδιοτήτων μέσω της θέσπισης του Συμβουλίου του Ιδρύματος (Μανιτάκης 2010, Σύνοδος των Πρυτάνεων 2010).

Οι πιο σημαντικές διαστάσεις της κριτικής για το περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις των μεταρρυθμίσεων αναφέρονται στα ακόλουθα: Την προώθηση διαδικασιών σταδιακής αποδόμησης, απορρύθμισης και απο-ακαδημοποίησης του πανεπιστημίου. Τη δημιουργία Πανεπιστημίου πολλών ταχυτήτων. Τον έλεγχο της μαζικοποίησης, την προώθηση της αγοραιοποίησης και τη θέσπιση δομών ιδιωτικοποίησης των πανεπιστημίων. Την εισαγωγή τεχνολογιών διακυβέρνησης, αξιολόγησης και επιτέλεσης που συνδέονται με πρακτικές επιχειρηματικής διαχείρισης και οικονομικής αποτελεσματικότητας. Τη σύνδεση της χρηματοδότησης των πανεπιστημίων με πειθαρχικές διαδικασίες αξιολόγησης ελέγχου, επιτήρησης και λογοδοσίας. Την εκχώρηση εξουσιών διεύθυνσης και ελέγχου σε μη ακαδημαϊκούς φορείς διαχείρισης και αξιολόγησης της ποιότητας σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, που προωθεί την αναπαραγωγή μιας τεχνοκρατικής ελίτ και συνοδεύεται από τη διαμόρφωση καθοδηγητικών προτύπων συμμόρφωσης και ελέγχου στο πλαίσιο της θέσπισης ενός σύγχρονου «Πανοπτικού» στο χώρο της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης (Ματθαίου 2005, Κάτσικας 2005, ΠΟΣΔΕΠ 2006, Κάτσικας & Θεριανός 2007, Κλάδης, Κοντιάδης & Πανούσης 2007, Σταμάτης 2007, Πρόκου 2009, Πασιάς 2008α, 2008β, Pasiás 2009, Nikolakaki & Pasiás 2010, ΠΟΣΔΕΠ 2010).

3. Επιλεγόμενα

Τα εγχειρήματα του ΕΧΑΕ και του ΕΧΕ βρίσκονται αντιμέτωπα με ένα πλαίσιο πολλαπλών προκλήσεων. Στο εξωτερικό επίπεδο η «Ευρώπη της γνώσης» πρέπει να συνδεθεί αποτελεσματικά με τις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης και του διεθνούς περιβάλλοντος. Στο εσωτερικό επίπεδο

δο πρέπει να επιτευχθεί η αποτελεσματική συνάρθρωση της διαδικασίας της Μπολόνια με τη στρατηγική της Λισαβόνας, οι οποίες στοχεύουν στο μετασχηματισμό των εθνικών συστημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προωθώντας τη θέσπιση ενός πλαισίου κανονιστικού και νομικού ισομορφισμού με σκοπό τον έλεγχο του σχεδιασμού, της υλοποίησης και της αξιολόγησης των εθνικών εκπαιδευτικών πολιτικών. Το συγκριτικό επιχείρημα που αναπτύσσεται, κυρίως από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, συγκροτείται από αντιλήψεις που συνδέονται με την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου τεχνοκρατικού παραδείγματος στο χώρο της οικονομίας (αγοραιοποίηση, ιδιωτικοποίηση, επιχειρησιακή λογική) και της πολιτικής (λιγότερο κράτος, νέα διακυβέρνηση, νέα δημόσια διαχείριση) και χρησιμοποιεί «τεχνολογίες» διακυβέρνησης και εργαλεία αξιολόγησης (standards, benchmarks, best practices) που προέρχονται/ νομιμοποιούνται από το χώρο των διεθνών οικονομικών οργανισμών (WTO/GATS, OECD, WB, EE). Σύμφωνα με κριτικές μελέτες (Veiga & Amaral 2006, Keeling 2006, Dale 2008, Neave & Amaral 2008) αλλά και με τις εκθέσεις αξιολόγησης της προόδου των δύο διαδικασιών (Επιτροπής και BFUG) τα εγχειρήματα του EXAE και του EXE φαίνεται ότι ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από τις εσωτερικές ασυμμετρίες του συστήματος (ιστορικές διαφορές μεταξύ των κρατών, θεσμικές, νομικές, οργανωτικές και λειτουργικές διαφορές, μορφές χρηματοδότησης και επίπεδα αυτονομίας των ΑΕΙ). Επιπρόσθετα, ως αδύναμος κρίκος των δύο εγχειρημάτων θεωρούνται οι διαφορές (μεταξύ Επιτροπής, κυβερνήσεων, κοινωνικών εταίρων και ακαδημαϊκής κοινότητας) στην αξιολόγηση παραμέτρων όπως το θεσμικό και λειτουργικό πρότυπο των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο δημόσιος χαρακτήρας και οι σχέσεις κράτους-πανεπιστημίων, η αύξηση της χρηματοδότησης, ο ακαδημαϊκός και πολιτισμικός χαρακτήρας του πανεπιστημίου, η προάσπιση της κοινωνικής διάστασης με την ενίσχυση της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης.

Αντίστοιχα το εγχείρημα της μεταρρύθμισης του ελληνικού πανεπιστημίου βρίσκεται αντιμέτωπο με μια διαδικασία «αλλαγής παραδείγματος» τόσο στο εσωτερικό (εκσυγχρονισμός και απαλλαγή από τις χρόνιες παθογένειες) όσο και στο εξωτερικό (μεταρρύθμιση και προσαρμογή στους στόχους της Μπολόνια και της Λισαβόνας). Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ των δύο διαδικασιών, οι κεντρικές έννοιες της Μπολόνια («αναγνωσιμότητα», «αναγνωρισιμότητα», «συγκρισιμότητα», «διαφάνεια», «πιστοποίηση», «διασφάλιση ποιότητας») θεωρούνται «πολιτικά» ως πιο ουδέτερες και έχουν γίνει περισσότερο αποδεκτές από τα κράτη μέλη και την Ελλάδα στην προώθηση των εθνικών μεταρρυθμίσεων. Αντίθετα η

σημειολογία της Λισαβόνας («ανταγωνιστικότητα», «αριστεία», «καινοτομία», «επιχειρηματικότητα», «διεθνοποίηση», «ελκυστικότητα»), έχει συναντήσει ισχυρές αντιστάσεις καθώς εξαρτάται από πολιτικές μείωσης της χρηματοδότησης σε περίοδο οικονομικής κρίσης, επιδιώκει να αυξήσει τις επενδύσεις στην έρευνα με ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και ταυτόχρονη μείωση του δημόσιου χαρακτήρα του πανεπιστημίου, προωθεί τεχνολογίες επιτήρησης και ελέγχου που αναπαράγουν της εξουσία τεχνο-διαχειριστικών δομών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ, παράλληλα παραπέμπει σε ένα πλαίσιο που καθορίζεται από προστακτικές, όπως: «να συμπεριληφθούν στις δομές διοίκησης και διαχείρισης των πανεπιστημίων εκπρόσωποι που δεν προέρχονται από τον ακαδημαϊκό κόσμο», «η χρηματοδότηση της έρευνας να είναι βασισμένη περισσότερο στον ανταγωνισμό σύμφωνα με καθορισμένους δείκτες ποιότητας και αποτελεσματικότητας», «το οργανωτικό πρότυπο των επιχειρήσεων πρέπει να αποτελεί το βασικό πρότυπο λειτουργίας, διαχείρισης και βελτίωσης της ποιότητας των πανεπιστημίων».

Η αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος για την «αλλαγή παραδείγματος» στο ελληνικό πανεπιστήμιο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις εσωτερικές ασυμμετρίες του συστήματος (ισχυρές αντιστάσεις παραδοσιακών δομών εξουσίας, εγγενείς αδυναμίες της διαδικασίας, έλλειμμα επικοινωνίας και εμπιστοσύνης μεταξύ της πολιτείας και της εκπαιδευτικής κοινότητας, άνιση ανάπτυξη μεταξύ πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, σημαντικές ιδεολογικοπολιτικές διαφορές εντός της πανεπιστημιακής κοινότητας) καθώς και από την ουσιαστική αδυναμία της πολιτείας να χρηματοδοτήσει επαρκώς τις προτεινόμενες αλλαγές σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Πρόκειται, ίσως, για ένα σχέδιο δράσης για το οποίο δεν γνωρίζουμε την ακριβή γνώση των προθέσεων, των ικανοτήτων και των δυνατοτήτων των εμπλεκόμενων μερών (κυβέρνησης, πολιτικών φορέων, κοινωνικών εταίρων, ακαδημαϊκής κοινότητας), του βαθμού της συμμετοχής και της ενεργού ανταπόκρισής τους στις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις προκλήσεις της προσαρμογής και των μεταρρυθμίσεων. Αυτό που όμως γνωρίζουμε είναι ότι το ελληνικό πανεπιστήμιο έχει συναντηθεί αναπόδραστα με προκλήσεις και διακυβεύματα που το υπερβαίνουν. Και θεωρούμε ότι σε αυτή τη συνάντηση ίσως φανεί χρήσιμο να σκεφτόμαστε όλοι ότι το Πανεπιστήμιο δεν αλλάζει, αλλάζοντας μόνον το Πανεπιστήμιο!

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adam, B., Beck, U. & van Loon, J. (eds) (2000), *The risk society and beyond*, London: Sage.
- Altbach, P.G. & Teichler, U. (2001), «Internationalization and Exchanges in a Globalized University», *Journal of Studies in International Education*, Vol. 5, No. 1, pp. 5-25.
- Amaral, A. & Veiga, A. (2006) The open method of coordination and the implementation of the Bologna process, *Tertiary Education Management*, 12, pp. 283–295.
- Antunes Fatima (2006), «Globalisation and Europeification of Education Policies: routes, processes and metamorphoses», *European Educational Research Journal*, Volume 5 (1), 38-54.
- Arhibugi, D. & Lundvall, B.A. (2001), *The Globalizing Learning Economy*, Oxford: Oxford University Press.
- Aronowitz, S. (2000), *The Knowledge Factory: Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*, Boston: Bacon Press, 2000.
- Bache, I., «The Europeanization of Higher Education: Markets, Politics or Learning?», *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44, No. 2, pp. 231–48.
- Barnett, R. (2000), *Realizing the University in an Age of Supercomplexity*, Buckingham: Open University Press.
- Barnett, R. & Griffin, A. (eds) (1997), *The End of Knowledge in Higher Education*, London: Cassell,
- Berlin communiqué (2003), *Realizing the European higher education area*. Communiqué of the conference of Ministers responsible for higher education. Berlin, September 19.
- Bergen communiqué (2005), *The European higher education area: Achieving the Goals*. Communiqué of the conference of European Ministers responsible for higher education, Bergen, May 19–20.
- Besley, T. & Peters, M.A. (2005), «The Theatre of Fast Knowledge: Performative Epistemologies in Higher Education», *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, No. 27, pp.111–126.
- BFUG (2005), *Bologna process stocktaking*, Report for the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, May.

- BFUG (2007), Bergen to London 2007: secretarial report on the Bologna Work Programme 2005-2007.
- Bleiklie I. (1998), «Justifying the Evaluative State: New Public Management ideals in higher education», *European Journal of Education*, 33 (3), pp. 299-316.
- Bologna Declaration (1999), *The European Higher Education Area*. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna at the 19th of June 1999.
- Bonal, X. (2003), «The Neoliberal Educational Agenda and the Legitimation Crisis: old and new state strategies», *British Journal of Sociology of Education*, 24 (2), pp.159-175.
- Bullen, E., Fahey, J. & Kenway, J. (2006), «The Knowledge Economy and Innovation: Certain uncertainty and the risk Economy», *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 27:1, pp. 53 – 68.
- Castells, M. (1998), *The Information Age: Economy, Society and Culture.Vol.I: The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Clark, B., *Creating Entrepreneurial University. Organizational Pathways of Transformation*. London: Pergamon Press, 1998.
- Council of the EU (2008), Council conclusions on the definition of a “2020 Vision for the European Research Area”, Doc. No. 16767/08, Brussels, 9.12.2008.
- Dale, R. (2008), «Changing Meanings of “the Europe of Knowledge” and “Modernizing the University”, from Bologna to the New Lisbon», *European Education*, 39 (4), pp. 27–42.
- Deem, R. (2001), «Globalisation, New Managerialism, Academic Capitalism and Entrepreneurialism in Universities: is the local dimension still important?», *Comparative Education*, Vol. 37, No. 1, pp. 7-20.
- Deem, R. (2004), «The knowledge worker, the manager-academic and the contemporary UK university: new and old forms of public management», *Financial Accountability and Management* 20(2), May.
- Deem, R. & Brehony, K. (2005), «Management as ideology: the case of “new managerialism” in higher education», *Oxford Review of Education*, 31 (2), pp. 217–235.
- Delanty, G. (2001), *Challenging Knowledge. The University in the Knowledge Society*, Buckingham: Open University Press.
- Delanty, G. (2003), «Ideologies of the Knowledge Society and the Cultural Contradictions of Higher Education», *Policy Futures in Education*, Vol.1, No. 1, pp.71-82.
- Etzkowitz, H.(2002), «Incubation of incubators: innovation as a triple helix of university–industry–government networks», *Science and Public Policy*, 29 (2), pp.115–128.

- Fejes, A. (2008), «European Citizens under Construction: The Bologna process analysed from a governmentality perspective», *Educational Philosophy and Theory*, 40(4), pp.515-530.
- Gibbons, M., Limoges, C., Nowotny, H., Schwartzman, S., Scott, P. & Trow, M. (1994), *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London: Sage.
- Giroux, A., «Selling Out Higher Education», *Policy Futures in Education*, Volume 1, Number 1, 2003, pp. 179-200.
- Hazelkorn, E. (2009), «Rankings and the Battle for World-Class Excellence: Institutional Strategies and Policy Choices», *Higher Education Management and Policy*, Vol. 21/1, Paris: OECD, pp.55-76.
- Hartmann, E. (2008), «Bologna goes global: a new imperialism in the making?», *Globalisation, Societies and Education*, 6:3, pp. 207-220.
- Hartmann, E. (2010), «The new research agenda in critical higher education studies», *Globalisation, Societies and Education*, 8: 2, pp. 169-173.
- Held, D. & McGrew, A. (2000), *The global transformations reader: an introduction to the globalisation debate*, Cambridge: Polity Press.
- Hellström, T. & Raman, S. (2001), «The commodification of knowledge about knowledge: knowledge management and the reification of epistemology», *Social Epistemology*, Vol.15, No.3, pp.139-154.
- Kehm, B. & Teichler, U. (2006), «Which direction for bachelor and master programmes? A stocktaking of the Bologna process», *Tertiary Education Management*, 12, pp. 269-282.
- Keeling, R. (2006), «The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's expanding role in higher education discourse», *European Journal of Education*, Vol. 41, No. 2, pp. 203-223.
- Kenway, J. & Bullen, E. & Robb, S. (2004), «The Knowledge Economy, the Techno-preneur and the Problematic Future of the University», *Policy Futures in Education*, Vol.2, No.2, pp.330-348.
- King, R.P. (2007), «Governance and accountability in the higher education regulatory state», *Higher Education*, 53, pp. 411-430.
- Knight, J. (2003), *GATS, Trade and Higher Education. Perspective 2003. Where are we?*, The Observatory on Borderless Higher Education, London.
- Kohler, J. (2003), «Quality Assurance, Accreditation, and Recognition of Qualifications as Regulatory Mechanisms in the European Higher Education Area», *Higher Education in Europe*, Vol.28, No. 3, pp. 317-30.
- Kwiek, M. (2001), «Globalization and Higher Education», *Higher Education in Europe*, Vol. XXVI, No. 1, pp.27-38.
- Kwiek, M. (2005), «The University and the State in a Global Age: renegotiating

- the traditional social contract?», *European Educational Research Journal*, 4 (4) , pp.324-341.
- London Communiqué (2007), *Towards the European Higher Education Arena: Responding to the Challenges in a Globalised World*, London, 18 May 2007.
- Louvain communiqué (2009), *The Bologna process 2020: The European Higher Education Area in the new decade*. Communiqué of the conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Leuven/Louvain-la-Neuve, April 28–29.
- Maasen, P. & J.P. Olsen, I.P. (eds) (2007), *University dynamics and European integration*. Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Magalhaes, A.M. & Stoer, S.R. (2003), «Performance, Citizenship and the Knowledge Society: a new mandate for European education policy», *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 1, No. 1, pp.41-66.
- Marginson, S. & Rhoades, G. (2002), «Beyond National States, Markets, and Systems of Higher Education: A Glonacal Agency Heuristic», *Higher Education*, 43, pp. 281–309.
- Marginson, S. (2004), «Competition and Markets in Higher Education: a “glonacal” analysis», *Policy Futures in Education*, 2(2), pp. 175-244.
- Neave, G. & Amaral, A. (2008), «On Process, Progress, Success and Methodology or the Unfolding of the Bologna Process as it Appears to Two Reasonably Benign Observers», *Higher Education Quarterly*, 62 (1/2), pp. 40–62.
- Nikolakaki, M. & Pasiás, G. (2010), «Greek Higher Education Area and the Bologna Panopticon: Processes of Governmentality, Perforamitivity and Surveillance», in Paraskeva, J.M. (ed), *Unaccomplished Utopia. Neo-Conseravtive Dismantling of Public Higher Education in the European Union*, Sense Publishers, pp. 65-94.
- Normand, R. (2010), «Expertise, Networks and Indicators: the construction of the European strategy in education», *European Educational Research Journal*, 9 (3), pp. 407-421.
- Nowotny, H., Scott, P. & Gibbons, M. (2001), *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
- OECD (2000), *Knowledge management in the learning society*, Paris: OECD.
- Palfreyman, D. (2008), «The legal impact of Bologna implementation: exploring criticisms and critiques of the Bologna process», *Education and the Law*, 20 (3), pp. 249-257.
- Palomba, D. (ed.) (2008), *Changing universities in Europe and the “Bologna-Process. A seven-country study*, Rome: Aracne.
- Papatsiba, V. (2006), «Making higher education more European through student

- mobility? Revisiting EU initiatives in the context of the Bologna Process», *Comparative Education*, Vol. 42, No. 1, pp. 93-111.
- Parker, M. & Jary, D. (1995), «The McUniversity: organization, management and academic subjectivity», *Organization*, 2, 1995, pp. 319-338.
- Pasias, G. (2009), «Towards the European Panopticon: emerging discourses and changing policies on “knowledge”, “markets” and “governmentality” at greek higher education reform (1997-2007)», in Mattheou, D. & Roussakis, Y. (eds), *Quality and Equality in Education, Policies and Practices in Comparative Perspective*, CESE Papers and Reports, Athens, pp. 117-134.
- Porter, P. & Vidovich, L. (2000), «Globalization and Higher Education Policy», *Educational Theory*, Vol. 50, No. 1, pp.449-464.
- Prague communiqué (2001), *Towards the European higher education area. Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of higher education*, Prague, May 19.
- Rauhvargers, A. (2004) «Improving the Recognition of Qualifications in the Framework of the Bologna Process», *European Journal of Education*, Vol. 39, No. 3, pp. 331-347.
- Readings, B. (1996), *The University in Ruins*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Reichert, S. (2010), «The intended and unintended effects of the Bologna reforms», *Higher Education Management and Policy*, Volume 22/1, OECD , pp. 99-118.
- Rectors of European Universities, *Magna Carta Universitatum*, Bologna, 18.9.1988.
- Ritzer, G. (1996), «McUniversity in the Postmodern Consumer Society», *Quality in Higher Education*, Vol. 2, No. 3, pp.185-199.
- Robertson, R. (1992), *Globalization*, London: Sage,
- Robertson, S.L, Bonal, X. & Dale, R. (2002), «GATS and the Education Service Industry: The Politics of Scale and Global Reterritorialization», *Comparative Education Review*, Vol. 46, No. 4, pp. 472-496.
- Robertson, S. (2005), Re-imagining and rescripting the future of education: Global knowledge economy discourses and the challenge to education systems. *Comparative Education* 41, no. 2: 151–70.
- Robertson, S.L. & Keeling, R (2008), «Stirring the lions: strategy and tactics in global higher education», *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 6, No. 3, pp. 221–240.
- Robertson, S. & Keeling, R. (2010), The Role of the Bologna Process in the Global Struggle for «Minds’ and «Markets’, in J.M.Paraskeva (ed), *Unacco-*

Γεώργιος Πασιάς

- mplished Utopia. NeoConservative dismantling of Public Higher Education in the European Union*, Rotterdam: Sense Publishers, pp. 41-63.
- Saarinen, T. (2005), «Quality in the Bologna Process: from “competitive edge” to quality assurance techniques», *European Journal of Education*, Vol. 40, No. 2, pp.189-204.
- Shore C., (2008), «Audit culture and liberal governance: Universities and the politics of Accountability», *Anthropological Theory*, 8(3), 278-298.
- Slaughter, S. & Leslie, L. (1997), *Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Sorbonne Joint Declaration, *Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system by the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom*, Paris, the Sorbonne, May 25 1998.
- Stehr, N. (1994), *Knowledge Societies*, London: Sage.
- Stone, D. (ed), (2000), *Banking on knowledge: The genesis of the Global Development*. London: Routledge.
- Teichler, U. (2004), «The changing debate on internationalisation of higher education», *Higher Education*, 48, pp. 5–26.
- Tjeldvoll, A. & Holtet, K. (1998), «The service university in a service society: The Oslo case», *Higher Education*, Vol.35, No.1, pp. 27–48.
- Vaira, M. (2004), «Globalization and higher education organizational change: A framework for analysis», *Higher Education*, No.48, pp. 483–510.
- Veiga, A. & Amaral, A. (2006), “The open method of coordination and the implementation of the Bologna process”, *Tertiary Education Management*, Vol.12, No.4, pp. 283–295.
- Vibert, F. (2007). *The Rise of the Unelected: Democracy and the New Separation of Powers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- World Bank (2003), *Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education*, Washington: World Bank.

Ελληνόγλωσση

- Γκότοβος, Αθ. (2005), «Ανομία και πελατειακά δίκτυα στο ελληνικό πανεπιστήμιο: η άλωση του δημόσιου χώρου και η αξιολόγηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 2-3, σσ.33-83.
- ΕΛΙΑΜΕΠ (2003), *Η Πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα: στο νέο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον*, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000α), *Για έναν Ευρωπαϊκό Χώρο στον τομέα της Έρευνας*, COM(2000) 58 τελικό, Βρυξέλλες, 18.01.2000.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000β), *Δημιουργία του «Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας»: Κατευθυντήριες γραμμές των δράσεων της Ένωσης στον τομέα της έρευνας (2000-2006)*, COM (200) 612, Βρυξέλλες, 4.10.2000.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001), *Η Διεθνής διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας*, COM (2001) 346, Βρυξέλλες, 25.6.2001.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2002), *Μια νέα ώθηση στον Ευρωπαϊκό Χώρο Έρευνας*, COM (2002) 565, Βρυξέλλες, 16.10.2002.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2003), *Ο ρόλος των πανεπιστημίων στην Ευρώπη της γνώσης*, COM 58 τελικό, Βρυξέλλες, 05.02.2003.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2004), *Σύσταση για περαιτέρω ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*, COM (2004) 642, Βρυξέλλες, 12.10.2004.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2005), *Συνεργασία για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση. Νέο ξεκίνημα για τη στρατηγική της Λισαβόνας*, COM (2005) 24, Βρυξέλλες, 2.2.2005.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006α), *Επίτευξη της Ατζέντας Εκσυγχρονισμού για Πανεπιστήμια: Εκπαίδευση, Κατάρτιση, Έρευνα*, COM(2006) 208, Βρυξέλλες, 10.5.2006.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006β), *Ίδρυση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Τεχνολογίας*, COM(2006) 604 τελικό, Βρυξέλλες, 13.11.2006.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2000), *Συμπεράσματα της προεδρίας, Λισαβόνα (23-24/3/2000)*.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2006), *Συμπεράσματα της Προεδρίας, Βρυξέλλες (23-24/3/2006)*.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2008), *Συμπεράσματα της Προεδρίας, Βρυξέλλες (13-14/3/2008)*.
- Θεοτοκάς, Ν. (2005), «Πρόλογος», στο Κάτσικας, Χ., *Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης και Καπιταλιστική Αναδιάρθρωση. Η μετάλλαξη του Πανεπιστημίου*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 9-22.
- Κάτσικας, Χ. (2005), *Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης και Καπιταλιστική Αναδιάρθρωση. Η μετάλλαξη του Πανεπιστημίου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κάτσικας, Χ. & Θεριανός, Κ. (2007), *Τα Πανεπιστήμια φλέγονται. Αλλαγές και αναταράξεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα: Α.Α.Λιβάνης.
- Κελπανίδης, Μ. (2007), «Η Παιδαγωγική ως επιστήμη στην Ελλάδα μετά το 1982: προέλευση, ακαδημαϊκή εξέλιξη και προσανατολισμοί του διδακτικού-ερευνητικού προσωπικού της», στο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και*

- εκπαιδευτικά θέματα, Χαριστήριος τόμος στον Ι.Σ. Μαρκαντώνη, Αθήνα: Gutenberg, σσ.17-42.
- Κλάδης, Δ. (2003), «Η κοινωνική διάσταση της Διαδικασίας της Μπολόνια και η πορεία από τη Μπολόνια στην Πράγα και από την Πράγα στο Βερολίνο», στο Παπαδάκης, Ν. (επιμ), *Κράτος, Κοινωνία, Αγορά και Πολιτικές στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 56-63.
- Κλάδης, Δ., Κοντιάδης,Χ. & Πανούσης, Γ. (επιμ) (2007), *Η Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουζέλης, Γ. (2000), «Από τη Διδασκαλία στα Προγράμματα. Γνώση και Εξουσία στο σημερινό πανεπιστήμιο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, σσ. 204-209.
- Λαζαρίδης, Θ. (2008), *Ο δρόμος για την αναγέννηση του ελληνικού πανεπιστημίου*, Αθήνα: Κριτική.
- Μανιτάκης, Α. (2010), *Οι χρόνιες θεσμικές αγκυλώσεις του δημόσιου πανεπιστημίου και οι επιζητούμενες απεξαρτήσεις του*, Ιστολόγιο ΠΟΣΔΕΠ, 2/11/2010.
- Ματθαίου, Δ. (2001), «Το Ελληνικό Πανεπιστήμιο απέναντι στις προκλήσεις της ύστερης νεωτερικότητας», στο Ματθαίου,Δ. (επιμ), *Το Πανεπιστήμιο στην Εποχή της Ύστερης Νεωτερικότητας*, Αθήνα, σσ. 53-87.
- Ματθαίου, Δ. (2005), «Το πανεπιστήμιο σε μεταλλαγή. Ο αναγνωστικός κώδικας της Νέας Δεξιάς και η μάχη των λέξεων», στο Γράβαρης,Δ.Ν.-Παπαδάκης,Ν. (επιμ), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Ξανθόπουλος ,Θ. (2001), «Παγκοσμιοποίηση της Αγοράς, Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης και Διακήρυξη της Μπολόνια» , περ. *Το Πανεπιστήμιο*, τ.3/2001, έκδοση του Ομίλου Πανεπιστημιακών, Αθήνα, σσ.67-90.
- Παληρός, Ζ. & Κυριαζή, Ο. (1999), «Οι Έλληνες Πανεπιστημιακοί», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 2-3, σσ.197-233.
- Πανούσης, Γ. (2003), «Από την κοινωνία της αγοράς στην αγοραία εκπαίδευση», στο Παπαδάκης, Ν. (επιμ), *Κράτος, Κοινωνία, Αγορά και Πολιτικές στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 99-110.
- Πανούσης, Γ. (2008), «C-Universities? (Corrupted Universities/Διεφθαρμένα Πανεπιστήμια)», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 153, σσ. 17-38.
- Παπαδάκης, Ν. (2004), *Παλίμψηστη Εξουσία. Κράτος, Πανεπιστήμιο και Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδάκης, Ν. (2007), «Μια τόσο βολική αυταπάτη. Οργάνωση συμφερόντων και ιδεολογικοπολιτικές παράμετροι του μεταρρυθμιστικού εκρεμούς στην ανώτατη εκπαίδευση μετά το '82», στο Κλάδης, Δ. κα (επιμ), *Η*

- Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Παπαζήσης, Αθήνα, σσ. 65-82.
- Πασιάς, Γ. & Ρουσσάκης, Ι. (2003), «Οι σχηματισμοί λόγου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και οι επιδράσεις τους στη διαμόρφωση της Ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Μελέτη Περίπτωσης: τα ΕΠΕΑΕΚ 1 και 2 και η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1997-2001», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Η Παιδεία στην Αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικο-Συγκριτικές Προσεγγίσεις, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, (4-6/10/2002) ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών, www.erian-de.elemendu.upatras.gr, 2003.*
- Πασιάς, Γ. (2006), *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση. Εκπαιδευτικός λόγος και πολιτικές (2000-2006)*, τομ.Β', Αθήνα: Gutenberg.
- Πασιάς, Γ. (2005), «Η "ΑΜΣ" ως πολιτική "εκμάθησης", ως πρακτική "θέασης" και ως τεχνολογία "επιτήρησης"». Επίκαιρος λόγος για την επανάκτηση της δημοφιλίας του συγκριτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην Ευρώπη της Γνώσης», *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, τεύχ. 5, εκδ. ΕΛ.Ε.Σ.Ε/Πατάκης, σσ. 13-49.
- Πασιάς, Γ. (2008α), «Η "Μπολόνια", η "Λισαβόνα" και η "Ευρώπη της γνώσης": Σημειολογίες και πολιτικές για τη μεταρρύθμιση του ευρωπαϊκού πανεπιστημίου (1997-2007)», στο Γεωργογιάννης, Π. (επιμ), *Επιστημονικός Διάλογος για την Ελληνική Εκπαίδευση. Τυπική, μη Τυπική και Άτυπη Εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Πρακτικά 1ου Διεθνές Συνεδρίου 28-30/11/2008, Τόμος Ι, ΚΕΔΕΚ / ΠΤΔΕ Πανεπ. Πατρών, Πάτρα Δεκ. 2008, σσ. 90-101.
- Πασιάς, Γ. (2008β), «Ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης και η διαδικασία της Μπολόνια: Κανονιστικός ισομορφισμός, πολιτικές διακυβέρνησης και τεχνολογίες επιτήρησης», στο ΣΤ' Πανελλήνιο Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας (ΠΕΕ) με θέμα: «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα», Αθήνα, Φιλοσοφική Σχολή, 5-7/12/2008, (υπό δημοσίευση στα πρακτικά του συνεδρίου).
- Πασιάς, Γ. (2010), «Το Πανεπιστήμιο σε μετάβαση: η ιστορικότητα του μετασχηματισμού, οι νέοι "ιδεότυποι" της "γνώσης" του "κράτους" και της "αγοράς" και τα όρια του διακυβεύματος» στον τόμο *Αφιέρωμα για τα «20 χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας»*, εκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (υπό δημοσίευση).
- ΠΟΣΔΕΠ, *Οι προτάσεις της ΠΟΣΔΕΠ για την αναβάθμιση του δημόσιου πανεπιστημίου*, Αθήνα, Νοέμβριος, 2006.
- ΠΟΣΔΕΠ (2010), *Απόφαση της Διοικούσας Επιτροπής της ΠΟΣΔΕΠ για τη Μεταρρύθμιση της Ανώτατης Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 27-11-2010.

- Πρόκου, Ε. (2009), «Πολιτικές αξιολόγησης/διασφάλισης της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση στην Ευρώπη και στην Ελλάδα», *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, τ. 11-12, Αθήνα: ΕΛΕΣΕ, σσ. 76-103.
- Σταμάτης, Κ. (2007), «Πανεπιστημιακή γνώση/έρευνα και αγορά. Η ελληνική περίπτωση», στο Κλάδης, Δ., Κοντιάδης, Χ. & Πανούσης, Γ. (επιμ), *Η Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 293-319.
- Συμβούλιο της ΕΕ (2003), Απόφαση 2317/2003/ΕΚ της 5/12/2003 για τη θέσπιση του προγράμματος Erasmus MUNDUS, ΕΕ L 345, της 31.12.2003.
- Συμβούλιο της ΕΕ (2007), Ψήφισμα σχετικά με τον εκσυγχρονισμό των πανεπιστημίων χάριν της ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης στην παγκόσμια οικονομία της γνώσης, εγγρ. 16096/1/07, REV 1, Βρυξέλλες, 6-12-2007.
- Συμβούλιο της ΕΕ (2008α), Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 29-30/5/2008 σχετικά με τη δρομολόγηση της διαδικασίας της Λουμπλιάνα για την πλήρη υλοποίηση του ΕΧΕ, Βρυξέλλες.
- Σύνοδος των Πρυτάνεων (2010), Απόφαση της έκτακτης Συνόδου των Πρυτάνεων, Λαύριο 10-11/12/2010.*
- ΥΠΕΠΘ, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ Ι, 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, 1994-1999), Αθήνα, 1997.
- ΥΠΕΠΘ (2000), ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ: Έργο «Αξιολόγηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης» (Πράξη 2.1.2. »Στρατηγικός και χωροταξικός σχεδιασμός της ανώτατης εκπαίδευσης«/Κωδικός 61104), Αθήνα.
- ΥΠΕΠΘ/ ΟΣΧΣ (2001) «Κείμενο αρχών για τη δημιουργία νέων Ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα», Ομάδα Στρατηγικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2001.
- ΥΠΕΠΘ/ ΟΣΧΣ (2002), «Πλαίσιο αρχών και προϋποθέσεων για τη δημιουργία νέων σχολών και τμημάτων ανώτατης εκπαίδευσης σε υπάρχουσες ή σε νέες γεωγραφικές έδρες», (Αθήνα, 29/4/2002).
- ΥΠΕΠΘ (2003), Secretariat of Higher Education, Greece National Report, *Implementation of the Bologna Process*, Athens, 4 August 2003.
- ΥΠΕΠΘ (2005), Νόμος 3328/2005 «Διεπιστημονικός Οργανισμός Αναγνώρισης Τίτλων Ακαδημαϊκών και Πληροφόρησης», ΦΕΚ 80, τ.Α΄, 1-4-2005.
- ΥΠΕΠΘ (2005), Νόμος 3374/2005 «Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Σύστημα Μεταφοράς και Συσσώρευσης Πιστωτικών Μονάδων - Παράρτημα Διπλώματος», ΦΕΚ 189, τ.Α΄, 2.8.2005.
- ΥΠΕΠΘ (2005), Νόμος 3369/2005 «Συστηματοποίηση Δια βίου Μάθησης και άλλες Διατάξεις», ΦΕΚ 171, τ.Α΄, 6.7.2005.

«Λόγοι» και πολιτικές μεταρρύθμισης του ελληνικού πανεπιστημίου

- ΥΠΕΠΘ (2005), Νόμος 3391/2005 «Ίδρυση Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος», ΦΕΚ 240 τ.Α΄, 4.10.2005.
- ΥΠΕΠΘ (2005), Νόμος 3404/2005 «Ρύθμιση θεμάτων Ανώτατης Πανεπιστημιακής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις», ΦΕΚ 260, τ.Α΄, 17.10.2005.
- ΥΠΕΠΘ (2006), *Οι Πρωτοβουλίες για την Αναβάθμιση της Ποιότητας της Δημόσιας Εκπαίδευσης*, Απολογισμός Πεπραγμένων (Μάρτιος 2004- Αύγουστος 2006), Αθήνα.
- ΥΠΕΠΘ (2007), Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 3549/2007 «Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών ιδρυμάτων», Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- ΥΠΕΠΘ (2007), Νόμος 3549/2007 «Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών ιδρυμάτων», ΦΕΚ 69, τ.Α΄, 20-3-2007.
- ΥΠΕΠΘ (2008), Νόμος 3606/2008 «Ίδρυση και λειτουργία Κολλεγίων και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 177, τ.Α΄, 25-8-2008.
- ΥΠΔΒΜΘ (2010), Νόμος 3879/2010 «Ανάπτυξη της Δια Βίου Μάθησης και λοιπές διατάξεις», ΦΕΚ 163, τ.Α΄, 25-8-2008.
- ΥΠΔΒΜΘ (2010), «Εθνική Στρατηγική για την Ανώτατη Εκπαίδευση: αυτοδιοίκηση, λογοδοσία, ποιότητα, εξωστρέφεια», κείμενο διαβούλευσης, 16-9-2010, Ρέθυμνο.

